

Religie & Samenleving

Jaargang 18, nummer 2

September 2023

Inhoud

Redactioneel	77
Een Belgische imamopleiding: mission impossible? <i>Leni Franken</i>	80
Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs <i>Michiel van den Berg en Michael Scherer-Rath</i>	104
Evangelische protestanten in tijden van secularisering <i>Joris Kregting en Merijn Wijma</i>	133
Boekbesprekingen	161

Colofon

Religie & Samenleving

Religie & Samenleving wil een podium bieden aan hen die zich bezig houden met het bestuderen van de veranderingen in religie en religieuze organisaties in de Europese samenleving van de laatste twee eeuwen. Daarmee wil het tijdschrift een bijdrage leveren aan het debat over de rol van religie in de hedendaagse maatschappij. *Religie & Samenleving* kiest voor een multidisciplinaire benadering om zo het gesprek tussen de sociale wetenschappen onderling en tussen wetenschap en de samenleving te stimuleren. Vanuit dit brede perspectief wil het ook beleidsmakers en het geïnteresseerde publiek informeren over de veranderingen in religie in relatie tot de sociale, culturele en historische context. Het tijdschrift wil daarom een plaats bieden aan – in toegankelijke stijl geschreven – wetenschappelijke artikelen uit verschillende disciplines en eveneens aan essayistische bijdragen. Voorts zal het ruime aandacht schenken aan publicaties die op genoemde terreinen verschijnen.

Religie & Samenleving wordt uitgegeven door Radboud University Press en verschijnt driemaal per jaar. Bijdragen voor *Religie & Samenleving* worden door de redactie beoordeeld. Artikelbijdragen worden ook voorgelegd aan één of meer externe, anonieme beoordelaars. Over het al dan niet opnemen van bijdragen beslist de redactie.

Redactieleden

Jeroen Jans
Lammert Gosse Jansma
Joris Kregting
Renske Kruizinga
Inge Sieben
Welmoed Wagenaar (secretaris)

Recensie-exemplaren

Joris Kregting
Radboud Universiteit
Erasmusplein 1 (kamer 17.03c)
6525 HT Nijmegen
joris.kregting@ru.nl

Vormgeving

Textcetera, Den Haag

Abonnementsprijzen gedrukte exemplaren

Instituten: € 45,-
Standaard: € 30,-
Leden Werkgezelschap Godsdienstsociologie
en Godsdienst antropologie: € 25,-
Leden NSV: € 20,- / € 25,-
Los nummer: € 12,50

Abonnementenadministratie

Radboud University Press
Postbus 9100
6500 HA Nijmegen
radbouduniversitypress@ru.nl

Druk

Pumbo.nl

Website: www.religiesamenleving.nl

E-mail: religiesamenleving@gmail.com

2023 is het laatste jaar dat het tijdschrift via een abonnement op papier beschikbaar is. Per 1 januari 2024 verloopt deze optie. Tussentijds opzeggen kan schriftelijk via radbouduniversitypress@ru.nl. Losse gedrukte nummers kunnen worden besteld via de website: religiesamenleving.nl.

ISSN 1872-3497
E-ISSN 2773-1669

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2023 Religie & Samenleving

Religie & Samenleving wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s).

Redactioneel

De zomer ligt weer achter ons. Voor veel mensen een tijd om even vrij te zijn, afstand van de dagelijkse sleur te nemen, te lanterfantten of juist allerlei activiteiten te ondernemen die al lang op het verlanglijstje staan. Halve straten vertrekken naar een vakantiebestemming, de burens achterlatend in een oase van rust. Het openbare leven staat op een laag pitje, niets moet en alles mag. Minder bedrijvigheid en een politiek en bestuurlijk reces leiden meestal tot een komkommertijd in de media, waarbij de radio en tv herhalingen uitzenden en kranten dunner zijn bij gebrek aan nieuws. Maar juist dat laatste leek deze zomer niet op te gaan. Er was genoeg nieuws te melden: door de val van het vierde kabinet Rutte net voor de zomervakantie was het een komen en gaan van lijsttrekkers en Tweede Kamerleden, de oorlog in Oekraïne denderde gewoon door, en verschillende klimaatrampen teisterden onze planeet, van de branden in onder andere Griekenland, Canada en Maui, tot de overstromingen in Noorwegen en Slovenië. Er was ook genoeg nieuws met een link naar religie. De koranverbrandingen in Zweden en Denemarken zorgden de hele zomer voor onrust, spanningen en heftige discussies. Dichter bij huis, en op veel kleinere en onschuldigere schaal, leidde de mogelijke afschaffing van de zondagsrust tot verdeeldheid in de Hoekse Waard.¹ Naast religie als splijtzwam en bron van conflict, waren er ook berichten over religie als verbindende factor en vormgever van identiteit. Bijvoorbeeld in de berichtgeving over de Wereldjongerendagen in Lissabon, waar 1,5 miljoen rooms-katholieke jongeren elkaar op allerlei manieren hebben ontmoet², of over het christelijke Graceland festival, waar naar zin gezocht werd³.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat religie vele facetten kent en (nog steeds) van betekenis is in allerlei domeinen van de samenleving, zoals politiek, economie en cultuur. De bijdragen in *Religie & Samenleving* laten dit ook zien en stimuleren hopelijk, op basis van wetenschappelijk onderzoek, het debat over de rol van religie in de hedendaagse samenleving. Zo staat in het eerste artikel van dit nummer het thema ‘religie en onderwijs’ centraal. Leni Franken schetst de stand van zaken rondom de imamopleidingen in België, waarbij ze ingaat op de relatie tussen kerk en staat en de erkenning van lokale moskeegemeenschappen. Ze geeft redenen waarom de recente poging om een ‘Belgische’ imamopleiding op te richten nog niet gelukt is en sluit af met een aantal verrassende aanbevelingen.

De tweede bijdrage, van Michiel van den Berg en Michael Scherer-Rath, kan ook gelinkt worden aan het onderwijs. Zij onderzoeken of begeleiding bij zingeving adolescenten in het voortgezet onderwijs helpt bij het omgaan met

ingrijpende levensgebeurtenissen. Op basis van een pilotonderzoek, waarin adolescenten (met gebruikmaking van een specifiek daarvoor ontwikkelde methode) reflecteren op deze gebeurtenissen door hun levensverhaal te vertellen en levensdoelen te formuleren, concluderen de auteurs dat deze jongeren wel degelijk baat kunnen hebben bij deze vorm van begeleiding, ook al is hun narratief soms beperkt.

De derde bijdrage zoomt in op de geloofsbeleving van evangelische protestanten in Nederland. Joris Kregting en Merijn Wijma laten aan de hand van twee grootschalige surveys uit 1988 en 2020 zien dat deze protestanten nog steeds erg trouw zijn aan hun kerk en geloof, maar wel minder dan een paar decennia geleden. Ook zijn hun normen en waarden, met name op het gebied van relaties en seksualiteit, progressiever geworden. Dit geldt in sterkere mate voor de jongere evangelische protestanten dan voor de oudere generatie. Al deze bevindingen geven aan dat ook de evangelische protestanten niet ongevoelig zijn voor het seculariseringsproces dat zich in Nederland al lange tijd voltrekt.

Deze editie van *Religie & Samenleving* sluit af met een aantal boekbesprekingen. De redactie meent zo een interessant palet aan bijdragen geselecteerd te hebben dat het gesprek over religie en zingeving tussen sociale wetenschappers onderling en tussen wetenschap en de samenleving stimuleert.

Er zijn enkele wisselingen in de redactie van *Religie & Samenleving* geweest: Brenda Mathijssen (Rijksuniversiteit Groningen) heeft de redactie verlaten om interim vice-decaan en directeur onderwijs bij haar faculteit te worden. We bedanken Brenda van harte voor haar inzet voor het tijdschrift en de plezierige samenwerking. Tevens is de redactie uitgebreid met twee nieuwe leden: Jeroen Jans (Radboud Universiteit Nijmegen) en Renske Kruizinga (Universiteit voor Humanistiek).

Bijdragen voor *Religie & Samenleving* blijven van harte welkom. Zij kunnen ingediend worden via www.religiesamenleving.nl. Daar vindt u ook de online versie van dit nummer en alle voorgaande edities van *Religie & Samenleving*.

Noten

- 1 Bormans, Abel. "Afschaffing zondagsrust verdeelt de Hoeksche Waard: 'Ik wil graag mijn boodschapjes doen.'" *De Volkskrant*, 13 augustus 2023. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/afschaffing-zondagsrust-verdeelt-de-hoeksche-waard-ik-wil-graag-mijn-boodschapjes-doen-b89e4f79/>.
- 2 Leeuwen, Marlies van. "Nederlandse jongeren bij mis van de paus: 'Elke keer weer komen er studenten zwanger terug.'" *Algemeen Dagblad*, 6 augustus 2023. <https://www.ad.nl/buitenland/nederlandse-jongeren-bij-mis-van-de-paus-elke-keer-weer-komen-er-studenten-zwanger-terug-ac655078/>.
- 3 Vergeer, Matthijs. "Zin zoeken bij het christelijke Graceland festival: 'Over twijfelen mag je eerlijk zijn.'" *Trouw*, 19 augustus 2023. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/zin-zoeken-bij-het-christelijke-graceland-festival-over-twijfelen-mag-je-eerlijk-zijn-b2969b76/>.

Een Belgische imamopleiding: mission impossible?

Leni Franken*

Summary

Over the past decades, the number of (practicing) Muslims increased visibly in Belgium, but present church-state regulations are not adequately adapted to accommodate the diversity of Muslim communities. This has also repercussions for the training of imams. In this article, I will sketch the state of the art of this training in Belgium. In order to do so, I will start with an elaboration of church-state relations in Belgium, where Islam is since 1974 one of the seven recognized religions/worldviews. Subsequently, attention will be given to the local recognition of mosques. Furthermore, I will focus on the recent attempt to establish a 'Belgian' imam-training and on the reasons for its failure. Finally, some recommendations for improvement will be made.

Inleiding

De laatste decennia is het aantal moslims in West-Europa sterk toegenomen. België vormt hier, met een geschat aantal moslims van 5 à 7 procent van de totale bevolking,¹ geen uitzondering op. Dit relatief hoge aantal moslims (vergeleken met andere religieuze minderheden) is in België vooral het gevolg van door de overheid gestuurde arbeidsmigratie in de jaren 1960 en 1970, die heel wat migranten uit Marokko en Turkije aantrok.² In het kader van gezinshereniging vonden ook de daarop volgende decennia heel wat moslims van Marokkaanse en Turkse herkomst de weg naar België, terwijl de val van het communisme en de oorlogen in Ex-Joegoslavië dan weer leidde tot een grote migratiestroom uit de Balkan. Ten slotte hebben diverse crisissen en conflicten wereldwijd er, tot op de dag van vandaag, toe geleid dat heel wat vluchtelingen (o.a. uit Syrië, Afghanistan, Eritrea, Palestina, Turkije, Somalië, Burundi en Guinee)³ in België werden en worden opgenomen. Ook zij zijn vaak (praktiserend) moslim.

Ondanks deze relatief lange aanwezigheid van moslims in België is het Belgische kerk-staat model onvoldoende aangepast aan de diverse islamitische

---

* Leni Franken is verbonden aan het Centrum Pieter Gillis, Universiteit Antwerpen.

gemeenschappen die in België aanwezig zijn. In deze bijdrage toon ik aan waarom deze verhouding tussen religie en staat onder meer een struikelblok vormt voor de oprichting van een Belgische imamopleiding. Zo een opleiding staat al enkele jaren op de politieke agenda, maar blijkt door een samenloop van omstandigheden geen evidentie. Om dit te illustreren start ik met een korte bespreking van het Belgische kerk-staat model, met expliciete aandacht voor de erkenning van de islam en de daarmee gepaard gaande oprichting van het *Executief van de Moslims in België* (EMB). Vervolgens wordt aandacht besteed aan de erkenning van lokale moskeegemeenschappen. Verder sta ik stil bij de recente poging om een Belgische imamopleiding op te richten en bij een aantal oorzaken van het voorlopige uitblijven van zo een opleiding. Tot slot wordt kort ingegaan op het sportbeleid in Vlaanderen, dat inspirerend zou kunnen zijn voor overheidsbeleid inzake islam (en andere religies en levensbeschouwingen) en voor de opleiding van imams en andere religieuze leiders.

Kerk en staat in België en de erkenning van de islam

Overheidssteun voor erkende erediensten en niet-confessionele levensbeschouwingen⁴

In overeenstemming met artikel 21 van de Belgische Grondwet zijn kerk en staat gescheiden in België. De staat heeft immers ‘niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid [...]’ Deze scheiding tussen kerk en staat betekent echter niet dat de overheid terughoudend zou moeten zijn inzake de financiering of subsidiëring van religie. Integendeel: anders dan in Nederland, waar in 1983 een einde werd gemaakt aan directe overheidssubsidies voor erkende religies (cf. Franken 2021, 15 e.v.), worden in België tot op heden een aantal – erkende – religies en levensbeschouwingen actief ondersteund door de overheid. Dit actieve ondersteuningsbeleid is verankerd in artikel 181 van de Belgische Grondwet:

Art. 181

§ 1. De wedden en pensioenen van de bedienaren der erediensten komen ten laste van de Staat; de daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de begroting uitgetrokken.

§ 2. De wedden en pensioenen van de afgevaardigden van de door de wet erkende organisaties die morele diensten verlenen op basis van een niet-confessionele

levensbeschouwing, komen ten laste van de Staat; de daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de begroting uitgetrokken.

Daarnaast bepaalt artikel 24 dat '[d]e scholen ingericht door openbare besturen, tot het einde van de leerplicht, de keuze aan[bieden] tussen onderricht in een der erkende godsdiensten en de niet-confessionele zedenleer.' Religieuze en niet-confessionele groeperingen die onder artikel 181 erkend zijn, hebben dus niet alleen recht op bezoldiging van hun 'afgevaardigden', maar ze hebben eveneens recht om door de overheid bekostigd levensbeschouwelijk/religieus vormingsonderwijs aan te bieden in het primair en secundair officieel (i.e. 'openbaar') onderwijs.

Op dit moment zijn er zes 'erediensten' erkend in België: de anglicaanse, de christelijk-orthodoxe,⁵ de protestants-evangelische,⁶ de rooms-katholieke, de islamitische en de israëlitische. Daarnaast is het vrijzinnig humanisme erkend als niet-confessionele levensbeschouwing. Zeer recent (maart 2023) keurde de ministerraad een voorontwerp van wet van de Minister van Justitie goed om ook het boeddhisme als niet-confessionele levensbeschouwing te erkennen. De officiële erkenning van een achtste levensbeschouwing in België zal dus naar alle waarschijnlijkheid niet lang meer op zich laten wachten.⁷

In België is het Ministerie van Justitie bevoegd voor de federale erkenning van de erediensten en levensbeschouwingen en voor de begroting van de budgetten voor de erkende levensbeschouwingen. Zodra een aanvraag tot erkenning is ingediend bij de bevoegde minister, wordt door het Ministerie nagegaan of de criteria voor erkenning⁸ vervuld zijn:

- de eredienst of levensbeschouwing moet zijn aanwezigheid bewijzen op het Belgisch grondgebied (ruime duur d.w.z. enkele decennia);
- de aanvrager moet aantonen dat de erkenning een maatschappelijk belang heeft voor de bevolking op het Belgisch grondgebied;
- er moeten voldoende aanhangers van de levensbeschouwing of eredienst zijn (enkele tienduizenden);
- de aanvrager moet in staat zijn om zich te structureren op een manier zodat er slechts één representatief orgaan is:
  - de overheden hebben met betrekking tot die eredienst of levensbeschouwing maar één gesprekspartner;
  - in een aantal gevallen wordt een subsidie toegekend om dit proces te ondersteunen;
- de eredienst of levensbeschouwing mag geen activiteiten ontwikkelen die in strijd zijn met de openbare orde.

Zodra deze criteria vervuld zijn, kan het Ministerie van Justitie een positief advies voor erkenning geven. Vervolgens is het aan het Parlement om te beslissen over de uiteindelijke erkenning. Dit alles lijkt eenvoudig en evident, maar dat is het niet. Zo wacht(te) de Boeddhistische Unie van België (het representatief orgaan dat bemiddelt tussen diverse boeddhistische groeperingen en de Belgische overheid) al sinds 2006 op haar erkenning en ook voor andere levensbeschouwingen liep erkenning niet van een leien dakje. Dit komt onder meer doordat erediensten en levensbeschouwingen die erkend willen worden, *gestructureerd moeten zijn in een representatief orgaan dat als bemiddelaar tussen de geloofsgemeenschap en de overheid fungeert*. Dit criterium is echter schatplichtig aan de interne, hiërarchische structuur van de Rooms-Katholieke Kerk en het is alles behalve evident om dit te exporteren naar andere religies en levensbeschouwingen. Volgens de Brusselse socioloog Andrea Rea (2016, 62, mijn vertaling) ‘veroorzaakt het criterium om een representatief orgaan te hebben problemen voor religies die minder gecentraliseerd zijn dan het katholicisme, doordat [de erkenningscriteria] vooral gebaseerd zijn op de institutionele structuur van de Katholieke Kerk’.

Het is dus geen verrassing dat heel wat erediensten en levensbeschouwingen (onder meer de protestanten, humanisten, moslims en boeddhisten) het erg moeilijk hadden (en nog steeds hebben) met deze eis. In 1998 tikte het Human Rights Committee de Belgische overheid reeds op de vingers omdat de procedure voor de erkenning en subsidiëring van levensbeschouwingen problematisch is in het licht van het recht op godsdienstvrijheid, non-discriminatie en gelijkheid, en de bescherming van minderheden (HRC 1998). Recenter, in 2022, bekritiseerde ook het Europees Hof voor de Rechten van de Mens het Belgische erkennings- en financieringsbeleid:⁹ de erkenningscriteria zijn, aldus het Hof, vaag en niet wettelijk vastgelegd, maar zijn louter gebaseerd op administratieve praktijken en op parlementaire vragen,¹⁰ waardoor het risico bestaat dat de erkenningsprocedure arbitrair is. Omdat dit alles kan leiden tot een schending van het recht op non-discriminatie en van de godsdienstvrijheid, oordeelde het Europees Hof onder meer dat de Belgische staat zich ‘neutraal en onpartijdig’ dient op te stellen wanneer het gaat over religies, levensbeschouwingen en geloofsovertuigingen.

Het Executief van de Moslims van België (EMB)¹¹

‘De’ islam is een intern gediversifieerde religie, met op zijn minst twee hoofdstromingen (Shi’a en Sunni), diverse sub-strekkingen (bijv. alevi, soefi, suleymani, ...), verschillende religieuze interpretaties (bijv. salafi, liberaal,

mystiek, ...) en verschillende rechtsscholen (bijv. Hanafi, Maliki, Shafi'i, Hanbali). Anders dan in een aantal moslimlanden, waar er vaak meer structuur, hiërarchie en overheidscontrole op het islamitische geloof is, is dit alles zo goed als afwezig in West-Europa: 'De Europese Islam heeft, in vergelijking met andere religies zoals het Rooms-Katholicisme, geen strenge structuur met een monopolie wat betreft legitieme macht' (El Asri 2018, 110).

De interne diversiteit binnen de islam is ook aanwezig in België. Daarnaast is er sprake van etnisch-culturele verschillen tussen bijvoorbeeld moslims van Turkse, Marokkaanse en 'andere' origine (wat zich onder meer vertaalt in verschillende manieren om het islamitische geloof te belijden), en tussen Franstalige en Nederlandstalige moslims. Ondanks deze theologische, etnisch-culturele en linguïstische diversiteit moesten moslims in België zich, om door de overheid erkend en gesubsidieerd te kunnen worden, verenigen in één representatief orgaan dat verondersteld wordt te bemiddelen tussen de overheid en 'de moslims' in België.

In 1974, wanneer de islam officieel erkend werd in België, functioneerde het Islamitisch Cultureel Centrum, dat in 1968 werd opgericht en nauwe (financiële) connecties had met Saoedi-Arabië en de Islamitische Wereld Liga,¹² als officiële bemiddelaar tussen de islamitische gemeenschappen en de Belgische overheid. Onder meer door het succes van extreemrechts en anti-islam populisme in Vlaanderen tijdens de jaren 1990 (cf. infra), maar ook doordat de overheid zich bewuster werd van de noden van de diverse moslimgemeenschappen in België, werden er door de Belgische overheid een aantal stappen ondernomen om een 'nieuw' representatief orgaan voor de islam in België op te richten: het *Executief van de Moslims van België (EMB)*. Dit initiatief kende echter weinig succes: in 1993 werd een voorlopig Executief opgericht, maar de daaropvolgende poging om een definitief Executief op te richten was geen succes: onder impuls en onder toezicht van de Belgische overheid en de moslimgemeenschap werden er in 1998 verkiezingen gehouden voor een blijvend representatief orgaan. De verkozen kandidaten werden onderworpen aan een screening door de staatsveiligheid, wat ertoe leidde dat slechts 5 van de 17 rechtstreeks verkozen kandidaten in de raad van het in 1999 opgerichte EMB konden zetelen. Nieuwe interne spanningen leidden ertoe dat dit Executief zijn ontslag indiende en in 2003 werd ontbonden. In 2005 werden er opnieuw verkiezingen georganiseerd en werd het tweede EMB opgericht. Hoewel er onder dit Executief wel een aantal moskeeën erkend werden, functioneerde het EMB, onder meer door interne twisten, niet naar behoren. Dit leidde drie jaar later opnieuw tot ontslag en tot een tijdelijke impasse. In 2014 kwam er een nieuw Executief tot stand. Hiertoe werden, anders dan voorheen, geen

verkiezingen van bovenaf (op verzoek van de staat) georganiseerd, maar hebben in totaal 285 moskeeën een afgevaardigde gestuurd naar een Algemene Raad van de Moslims in België, waaruit een Algemene Vergadering van zestig leden (52 verkozen en 8 gecoöpteerd) werd samengesteld. Deze Vergadering koos vervolgens 17 leden voor het EMB, dat als officieel representatief orgaan van de moslimgemeenschap in België erkend werd.¹³

Maar ook dit alles mocht niet baten: er kwam onder andere kritiek op de al te lakse houding van het EMB ten aanzien van de preventie en veroordeling van islamitische radicalisering; het aanhoudend importeren van imams uit het buitenland (voornamelijk uit Turkije en Marokko); het ondermaatse niveau van het islamonderwijs dat op de officiële scholen wordt aangeboden;¹⁴ en het falen van het initiatief om een Belgische imamopleiding op poten te zetten. Ook een herstructurering van het EMB in 2016 bracht geen soelaas, onder meer omdat de ondervoorzitter van het EMB (Salah Echallaoui) door staatsveiligheid beschuldigd werd van spionage voor de Marokkaanse overheid (Heymans 2020), terwijl de voorzitter, Mehmet Üstün, dan weer door staatsveiligheid werd beschuldigd van het verspreiden van extremistisch gedachtegoed (Santens en Van Driessche 2021). In deze context is het niet zo verwonderlijk dat de voorzitter van het EMB in oktober 2021 aangaf autonomie te verkiezen boven overheidssubsidies (*De Standaard* 2021). Ondanks deze uitspraak vroeg het Executief in december 2021 nog overheidssubsidies, maar deze (het ging om een bedrag van € 639.000) werden, door de aanhoudende invloed vanuit Marokko en Turkije, niet toegekend door het Ministerie van Justitie (*Het Nieuwsblad* 2021). Twee maanden later trok de Minister van Justitie de erkenning van het EMB in omdat de plannen van dit orgaan tot reorganisatie volgens de Minister niet representatief zouden zijn voor de moslims in België: representativiteit in het EMB zou voornamelijk op (hoofdzakelijk Turkse en Marokkaanse) etniciteit gebaseerd blijven en niet op het gegeven dat potentiële leden van het EMB in de eerste plaats geboren en opgegroeid zijn in België (Heymans, Van Driessche en Van Erp 2022). Door heel deze kwestie zit het EMB op dit moment in één van de grootste impasses sinds zijn oprichting in 1999.

De erkenning van lokale geloofsgemeenschappen

Naast de hierboven besproken erkenning van religies/levensbeschouwingen op het *federale* of nationale niveau, kent België ook een systeem van erkenning van geloofsgemeenschappen op *lokaal* niveau. Deze erkenning van lokale

geloofsgemeenschappen (bv. moskeeën, synagogen, parochies) valt onder de bevoegdheid van de semi-autonome gewesten in België (Vlaanderen, Wallonië en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) en van de Duitstalige Gemeenschap. Eén van de consequenties van dit gelaagde beleid is dat de lonen en pensioenen van de afgevaardigden van de erediensten en niet-confessionele levensbeschouwingen enkel door het Ministerie van Justitie betaald worden (federale niveau) wanneer deze afgevaardigden verbonden zijn aan een geloofsgemeenschap die ook op lokaal niveau (niveau van de gewesten en de Duitstalige Gemeenschap) erkend is. Hoewel dus bijvoorbeeld de protestants-evangelische eredienst in België erkend is, worden dominees die werkzaam zijn in een lokale kerkgemeenschap die *niet* erkend is, niet door de overheid bezoldigd. Als een dominee daarentegen actief is in een lokaal erkende kerkgemeenschap, heeft hij of zij wel recht op bezoldiging door de federale overheid.

Om op het lokale niveau erkend te worden moeten er, net zoals bij erkenning op federaal niveau, een aantal criteria vervuld worden. In wat volgt zal ik op de Vlaamse erkenningscriteria ingaan.¹⁵ Onder invloed van het toenemende moslimextremisme werden deze criteria recent aangepast. Zo worden in het *Erkenningsdecreet Lokale Geloofsgemeenschappen*¹⁶ onder meer de volgende criteria vooropgesteld:

- Financiële bestaanszekerheid en transparantie.
- Geen buitenlandse financiering die afbreuk doet aan de onafhankelijkheid van de geloofsgemeenschap of die verband houdt met terrorisme, extremisme, spionage of clandestiene inmenging.
- Maatschappelijke relevantie.
- De bestuursleden respecteren de Grondwet en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Ze verlenen of faciliteren geen medewerking aan activiteiten die aanzetten tot discriminatie, haat of geweld jegens een persoon, een groep, een gemeenschap of leden daarvan.
- Bedienaars van de eredienst die in een erkende geloofsgemeenschap werkzaam zijn voldoen aan de inburgeringsplicht¹⁷ en worden niet bezoldigd door een buitenlandse overheid.
- De lokale geloofsgemeenschap doorloopt een wachtperiode van 4 jaar met gunstig gevolg.

Op dit moment zijn de meeste moskeeën in België niet erkend als lokale geloofsgemeenschap en worden imams dus niet door de overheid bezoldigd. Het totaal aantal moskeeën in België wordt geschat op meer dan 300 (cf. Rea 2016, 70), waarvan er momenteel slechts 90 erkend zijn: 25 in Vlaanderen,

26 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en 39 in Wallonië.¹⁸ Voor dit geringe aantal erkende moskeeën kunnen we verschillende verklaringen geven. Zo zijn er moskeeën die ervoor kiezen om *niet* erkend te worden omdat erkenning een zekere mate van overheidscontrole – en dus een mogelijke inperking van buitenlandse invloeden – met zich meebrengt.¹⁹ Daarnaast zijn er moskeeën die (nog) niet voldoen aan de nieuwe erkenningscriteria, onder meer omdat hun administratie stroef verloopt (cf. Loobuyck 2012). Bovendien is er vaak politieke onbereidheid om moskeeën te erkennen omdat ‘de islam’ vaak geassocieerd wordt met fundamentalisme en terrorisme. In Vlaanderen zijn er bijvoorbeeld tussen 2013 en 2023 geen nieuwe moskeeën erkend (Santens 2021; Belga 2023), onder meer omdat de bevoegde Minister (NVA) de erkenning van nieuwe moskeeën in 2014 tijdelijk stopzette, tot de nieuwe, strengere criteria bekrachtigd zouden worden. Tot slot merken we op dat er verschillende Turkse moskeeën zijn in België, waarvan ongeveer de helft bestuurd wordt door *Diyanet* (het Turkse Presidium voor Godsdienstzaken). Hoewel zo’n 40 op een totaal van 68 van deze moskeeën door de Belgische overheid erkend zijn, doen zij geen beroep op Belgische overheidsfinanciering, maar verkiezen ze een financieel interessantere bezoldiging door *Diyanet*, dat op die manier ‘een belangrijke rol speelt in politieke representatie’ (Rea 2016, 70).

De hierboven besproken criteria zijn er voor alle lokale geloofsgemeenschappen die erkend willen worden, maar de recente aanpassing van de erkenningscriteria werd vooral ingegeven door angst voor moslimextremisme, dat vaak gelinkt wordt aan buitenlandse invloeden. Deze invloeden moeten volgens de criteria vermeden worden wanneer ze de autonomie van de betreffende geloofsgemeenschappen in het gedrang brengen en/of wanneer er een duidelijke link is met terrorisme, extremisme, spionage of clandestiene inmenging. Maar wat betekent dit alles voor imams die in België actief zijn, maar die tot op heden niet in België opgeleid zijn? Is het mogelijk om buitenlandse inmenging in te perken wanneer zo goed als alle imams in het buitenland opgeleid zijn? Zou een Belgische imamopleiding, met het oog op het vermijden van ongewenste buitenlandse inmenging, soelaas kunnen bieden?

De opleiding van imams in België

België is zich, zoals vele andere Europese landen, ‘na decennia van nalatigheid [...] bewust geworden van het feit dat moslimgemeenschappen geen imams hebben die de landstaal beheersen en vertrouwd zijn met de geschiedenis, wetten en andere gerelateerde informatie over het land waarin ze functioneren’

(Hashas et al. 2018, 33; eigen vertaling). In 1974 werd de islam officieel erkend door de Belgische overheid, maar de meeste politici en beleidsmakers hadden de daaropvolgende decennia nauwelijks aandacht voor moslims in België. Dit veranderde in de jaren 1990, toen de extreemrechtse politieke partij *Vlaams Blok* (sinds 2004 *Vlaams Belang*),²⁰ die een anti-islamitisch beleid promoot, doorbrak. Hoewel deze partij, die nog steeds zeer populair is in Vlaanderen, nooit aan een regeringscoalitie heeft deelgenomen, heeft ze andere politieke partijen ertoe aangezet om grondig over de aanwezigheid en integratie van moslims in België na te denken (cf. Maréchal en Bousetta 2003, 12). Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de oprichting van het EMB precies dateert van de vroege jaren 1990.

In 2001 zetten de terroristische aanslagen in New York en in Washington ‘het moslimvraagstuk’ (Norton 2013) opnieuw op de kaart in België. Daarnaast hebben onder meer de terreuraanslagen in Parijs (2013) en in Brussel (2016) en het hoge aantal Belgische Syriëstrijders²¹ politici bewust gemaakt van de nood aan een gedegen beleid ten aanzien van de islam in België. Voorbeelden van een dergelijk beleid zijn het hierboven genoemde inburgeringsbeleid uit 2013,²² de (beoogde) herstructurering van het EMB, en de engagementsverklaring voor kwalitatief islamonderwijs uit 2016.²³ Daarnaast vermeldt de Parlementaire Onderzoekscommissie die na de aanslagen van 2016 werd opgericht,²⁴ onder meer de volgende initiatieven: de promotie van een gematigde islam en het tegengaan van radicale ideologieën; de erkenning en transparantie van moskeeën; een verbeterd functioneren van het EMB, wat onder meer een vermindering van buitenlandse invloed inhoudt; meer erkende imams; samenwerking tussen verschillende (monotheïstische) geloofsgemeenschappen; het stopzetten van de concessie van de Grote Moskee in Brussel (zie noot 37); en het oprichten van deradicaliseringsprogramma’s voor gedetineerden.

Dit soort initiatieven zijn er niet toevallig. Goed georganiseerde, globale netwerken van moslimextremisten hebben immers een grote invloed op het Westen en een toenemend aantal moslims die in Europa geboren en opgegroeid zijn, blijken vatbaar te zijn voor extremistische en fundamentalistische ideologieën (zie bv. Yom 2005). Om dit tegen te gaan, pleiten steeds meer politici in België voor een degelijke imamopleiding, die gecontroleerd en geaccrediteerd wordt door de Belgische overheid. Ondanks deze politieke bereidheid en ondanks de grote vraag naar imams in België, lijkt het beroep van imam, onder meer door onzekere toekomstperspectieven, onaantrekkelijk voor de meeste Belgische moslims (cf. CIRRA 2021, 28). Door dit gebrek aan interesse zijn de meeste imams niet opgeleid in België,²⁵ maar aan buitenlandse

madrassa's en universiteiten in onder andere Egypte, Saoedi-Arabië, Marokko en Turkije. Hoewel er minstens twee imam hatib scholen zijn in België (één in Vlaanderen en één in Wallonië), zijn deze scholen niet erkend en worden ze niet door de Belgische overheid gesubsidieerd, maar door *Diyanet* en *Milli Görüs* (cf. Leman 2018). Daarnaast stellen we vast dat er wel enkele opleidingen voor islamitische theologie bestaan in België,²⁶ maar ook deze opleidingen, die voornamelijk door buitenlandse organisaties worden bestuurd en gefinancierd, zijn niet erkend door de Belgische overheid en/of door het EMB. Voorbeelden zijn de *Académie Islamique de Bruxelles (Almizan)*,²⁷ *l'Institut des Etudes Islamiques* in Brussel,²⁸ de *Islamitische Faculteit van Europa* in Gent,²⁹ en het *Jisr Al Amana Instituut Hogere Studies* in Antwerpen.³⁰

Met het oog op 'preventieve acties tegen radicalisering en extremisme'³¹ organiseerde het EMB in het verleden verschillende cursussen voor erkende imams en islamconsultanten.³² Deze cursussen beoogden onder meer 'de ontwikkeling van een open, verdraagzame islam met respect voor de Belgische samenleving en het samenleven' alsook de vervorming van 'kennis van de imams en islamconsultanten [...] op het vlak van religieuze, sociologische en juridische aangelegenheden.'³³ Daarnaast verscheen in 2008 aan de Universiteit Antwerpen een haalbaarheidsstudie over een vormingsaanbod voor islamkaders (Piqeray et al. 2008). Enkele jaren later (2013) organiseerde diezelfde Universiteit, in samenwerking met een aantal Antwerpse hogescholen, een tijdelijke opleiding voor imams, voor imams in opleiding, en voor islamleerkrachten (Truyts 2013). Een jaar later richtte de Katholieke Universiteit Leuven een master in de Islamitische theologie op aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen. Deze master, die in 2017 door het EMB erkend werd, is echter geen imamopleiding, maar een academische opleiding die vooral inzet op gedegen kennis over de islam en op interreligieuze dialoog. Bovendien is het aantal studenten dat deze opleiding volgt beperkt en zijn de meeste studenten er vrouwen en niet-moslims – en dus geen potentiële imams (CIRRA 2021, 26).

In het Franstalige deel van België werd in 2017 het *Institut de promotion des formations sur l'Islam (IPFI)*³⁴ opgericht.³⁵ Dit instituut, waarin academici samenwerken met afgevaardigden van het EMB en van het Ministerie van Onderwijs, wordt ondersteund door het Ministerie van Onderwijs van de Franstalige Gemeenschap. Eén van de doelstellingen van dit instituut is het 'voorstellen, ondersteunen en financieren van imamopleidingen',³⁶ maar deze doelstelling werd tot nu toe (nog) niet gerealiseerd. Om iets aan deze lacune te doen heeft de huidige Minister van Justitie (Open VLD) het initiatief genomen om een volwaardige Belgische imamopleiding op te richten. Deze oplei-

ding, die men aanvankelijk wilde inrichten in de Grote Moskee in Brussel,³⁷ zou uit twee delen bestaan. Zo zou er een seculier luik zijn, waarin algemene vakken zoals godsdienstsociologie, recht en Arabische filosofie op het programma zouden staan. Voor Vlaanderen zou dit luik worden aangeboden aan de KULeuven, terwijl de Université Catholique de Louvain (UCL), die zich in Louvain-la-Neuve bevindt, zou instaan voor dit luik aan Franstalige zijde. Naast dit seculiere luik zou de geplande imamopleiding ook een theologisch luik bevatten. Met het oog op de oprichting hiervan werd er een door het Ministerie van Justitie gesubsidieerde academische raad (AFOR, *Académie de Formations et de Recherches en Études islamiques*/Academie voor Opleiding en Onderzoek in islamstudies) opgericht binnen het EMB.³⁸ Dit initiatief bracht echter niet veel in beweging: tot op heden is er nog steeds geen theologisch gedeelte voor de imamopleiding. Onder meer omdat Salah Echalloui, de voorzitter van AFOR, het EMB heeft verlaten na beschuldiging van spionage (cf. infra) en omdat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest weigerde de Grote Moskee (waar de opleiding zou doorgaan) te erkennen, kwam het hele opzet in een impasse. Hierdoor besliste de Minister van Justitie, die toegaf dat de geplande imamtraining ‘geen succes’ is (Verbergt 2021), om geen verdere subsidies toe te kennen aan AFOR.

De huidige onzekerheid over het theologische luik – en dus ook over een volwaardige imamopleiding – heeft ook gevolgen voor de studenten die zich voor het seculiere luik hadden ingeschreven: voor het academiejaar 2020-21 waren er slechts enkele studenten ingeschreven voor dit luik in Vlaanderen (CIRRA 2021, 26), terwijl er in Franstalig België geen enkele student was ingeschreven (Wauters 2021).

Geen ongewenste buitenlandse invloed?

Met de geplande imamopleiding hoopten Belgische politici en beleidsmakers onder meer dat Belgische imams beter aangepast zouden zijn aan de context waarin ze tewerkgesteld zijn. Ook volgens Hashas et al. (2018, 23) is er ‘een grote behoefte aan in Europa opgegroeide imams of imams die vertrouwd zijn met de Europese context, alsook met haar waarden en noden’. In dezelfde lijn geeft Boender (2021, 2) aan dat niet enkel theologische kennis, maar ook kennis van de Europese, seculiere context noodzakelijk is voor imams die hier actief zijn:

Terwijl de essentiële kwalificatie van imams in landen met een moslimmeerderheid eerst en vooral gaat om degelijke kennis van Islamitische schriftelijke bronnen, juridisch-ethische tradities en rituele richtlijnen, vereist de Europese context, met het oog op het kunnen beantwoorden van vragen waarmee moslims hier zitten, nieuwe vaardigheden van imams.

In het verlengde hiervan worden Europese imamopleidingen – en dus ook de geplande Belgische imamopleiding – vaak gezien als een middel om ongewenste buitenlandse invloeden tegen te gaan (*De Standaard* 2019). Deze buitenlandse invloed, die reeds voor het oprichten van het EMB aanwezig was, blijkt nog steeds één van de belangrijkste obstakels te zijn voor de oprichting van een Belgische imamopleiding. Om een dergelijke opleiding op te richten zonder buitenlandse inmenging is er binnen het EMB nood aan consensus over deze materie, maar dat blijkt geen evidentie te zijn:

Terwijl de Marokkaanse afgevaardigden een universitaire faculteit van islamitische studies wensen, waarbij contacten met de universiteiten in de Arabische wereld worden behouden, zijn Turkse afgevaardigden die gerelateerd zijn aan Diyanet hier geen voorstander van. Zij zijn tevreden met de huidige situatie waarbij imams, zelfs jonge Turken die in België geboren zijn, opleidingen volgen in Turkije en vervolgens voor hun werk als imam door de Turkse overheid worden betaald. Deze interne verschillen hebben tot een impasse geleid en vormen een voedingsbodem voor overheidsinterventie (Rea 2016, 78; mijn vertaling).

Daarnaast is er een toegenomen discrepantie tussen enerzijds een oudere generatie van leden van het EMB die hun Turkse of Marokkaanse herkomst sterk beklemtonen en, anderzijds, een jongere generatie van moslims (onder wie een aantal islamexperten) die geboren en opgegroeid zijn in België en niet zo veel affiniteit hebben met deze oude generatie (cf. Heymans, Van Driessche en Van Erp 2022; Brinckman 2022; Maréchal en Bousetta 2003, 17; Loobuyck 2012, 68-69; voor vergelijkbare tendensen in Nederland, zie Roex en Tuzani 2022). Deze interne verschillen hebben onder meer geleid tot Belgische overheidsinterventies, in het bijzonder met betrekking tot de samenstelling van het EMB (cf. supra). Naast deze overheidsinterventie is er echter ook sprake van aanhoudende *buitenlandse* inmenging, die op haar beurt heeft geleid tot moeilijkheden voor de geplande imamopleiding.

Om de aanhoudende invloed van het buitenland wat duidelijker te maken, kijken we naar een aantal recente problemen binnen AFOR. Zo is er voor eerst de hierboven genoemde beschuldiging van spionage aan het adres van

de voormalige voorzitter van AFOR, Salah Echallaoui – al blijft deze wel vasthouden aan zijn onschuld. Daarnaast is de huidige vice-voorzitter van AFOR, Coşkun Beyazgül, eveneens voorzitter van de Belgische tak van *Diyanet*, dat op zijn beurt nauwe banden heeft met de AKP en dus ook met Recep Tayyip Erdogans Turks-nationalistische visie op de islam (Verbergt 2021). Opnieuw zien we dat iemand met een prominente positie binnen AFOR sterke banden heeft met een invloedrijke buitenlandse islamitische organisatie. Volgens de huidige Minister van Binnenlands Bestuur, Bestuurszaken, Inburgering en Gelijke Kansen (open VLD) is er dan ook ‘een fundamenteel probleem met de Moslimexecutieve [waar], te veel invloeden van buitenaf [spelen]’ (Santens en Van Driessche 2021). Om hier iets aan te doen pleit diezelfde Minister voor een grondige hervorming van het EMB (ibidem): ‘Het is belangrijk dat daar een ander soort klimaat heerst. Er moeten ook een ander soort mensen naar voren komen die op een veel betere manier de brug kunnen maken tussen een geloofsovertuiging en onze Vlaamse samenleving.’ Op een vergelijkbare manier wenst ook de huidige Minister van Justitie (open VLD) een einde te maken aan de buitenlandse inmenging in het EMB:

Er zijn rapporten uit ons land, maar ook uit het buitenland, waaruit blijkt dat organisaties als *Diyanet* en de *Rassemblement des Musulmans de Belgique*³⁹ vehikels zijn voor buitenlandse overheden die de greep houden op de moslimgemeenschap. [...] Dat is buitenlandse inmenging, en dat bewijst opnieuw dat er echt wel een probleem is met die Executieve (Santens 2021).

Deze strijd tegen buitenlandse inmenging is overigens geen typisch Belgisch probleem: na decennia van nalatigheid, ‘hebben Europese landen ontdekt dat het imamschap onder invloed en controle van diverse externe actoren staat, waaronder ambassades, consulaten en internationale Islamitische bewegingen’ (Hashas et al. 2018, 33). Omwille van de scheiding tussen kerk en staat en de daarmee samenhangende vrijheid van godsdienst is het echter allesbehalve evident om de buitenlandse invloeden inzake de islam – en bij uitbreiding inzake andere religies en levensbeschouwingen – een halt toe te roepen. Zeer recent nog heeft het Grondwettelijk Hof het verbod op buitenlandse financiering van geloofsgemeenschappen en van bedienaars van de eredienst, zoals dat werd vastgelegd in het hierboven vermelde *Erkenningsdecreet Lokale Geloofsgemeenschappen*, als ongrondwettig verklaard (Van Driessche 2023). Het decreet werd aangevochten door de Turkse moskeekoepel *Diyanet* (die gefinancierd wordt vanuit Turkije en werkt met Turkse imams) en door twee verenigingen van Albanese en Marokkaanse moslims. Volgens het Hof is ‘de

voorwaarde dat buitenlandse financiering of ondersteuning afbreuk doet aan de onafhankelijkheid van een lokale geloofsgemeenschap [...] onvoldoende precies. Het is een onevenredige inmenging in de vrijheid van eredienst' (Van Driessche 2023). Met het oog op die vrijheid van eredienst zal in het decreet duidelijker moeten worden aangegeven welke financiering of ondersteuning niet is toegestaan. Volgens het Hof leidt buitenlandse financiering of ondersteuning immers niet noodzakelijkerwijs tot (de volgens de Ministers van Samenleven en van Justitie ongewenste) buitenlandse invloed.

Islam in België: religie als sport?

Onder meer door de complexe kerk-staat verhouding, de diversiteit binnen de moslimgemeenschap en aanhoudende buitenlandse beïnvloeding komt de oprichting van een Belgische imamopleiding maar niet tot stand. Men kan zich echter de vraag stellen of het wel zo een goed idee is geweest om, met het oog op erkenning van de islam, uiteenlopende moslimgemeenschappen in België in één representatief orgaan te verenigen. Zoals Veit Bader (2017, 155) aangeeft is een zekere administratieve en/of wettelijke erkenning van religies/levensbeschouwingen onvermijdelijk in een liberale rechtsstaat. Met het oog op een vruchtbare samenwerking tussen kerk en staat kan dit soort erkenning zelfs worden aangemoedigd (cf. Van Bijsterveld 2018, 39-59). Maar is het wel realistisch om als overheid te verwachten dat verschillende geloofsgemeenschappen, die onder meer gekenmerkt worden door theologische, etnische, talige en culturele diversiteit, zich verenigen in één representatieve organisatie, die dan op haar beurt slechts één particuliere religie – in casu dé islam – vertegenwoordigt? Omwille van het dynamische en intern pluralistische karakter van religies en levensbeschouwingen lijkt zo een uniform beleid een *mission impossible*. Ik sluit me dan ook aan bij Bader die een systeem van erkenning dat uitgaat van de gemeenschappen zelf (*bottom up*) verkiest boven een *top-down* benadering. Een dergelijk systeem, dat Bader (2017, 170; mijn vertaling) ook wel *associatieve democratie* noemt,

... houdt het type van representatieve organisatie open (gecentraliseerd vs. federaties of pluralistische representatie van enkele onafhankelijke organisaties); en het veronderstelt niet dat moslims worden gerepresenteerd in één organisatie, terwijl christenen door verschillende denominaties worden gerepresenteerd.

In dit ‘realistische utopia’ (Bader 2017, 172), ‘is een centrale, nationale, “publieke” of wettelijke erkenning niet nodig voor representatie en samenwerking op provinciaal of lokaal niveau’ (Bader 2017, 170). Hoewel geloofsgemeenschappen, ‘met het oog op effectievere propaganda en proselitisme, beïnvloeding van de samenleving en [...] gelobby’, de mogelijkheid hebben ‘nationale organisaties of associatieve structuren te ontwikkelen’ (Bader 2017, 170), wordt een dergelijke samenwerking niet opgelegd door de overheid, maar kunnen geloofsgemeenschappen hier zelf, op een open, pluralistische en vrijwillige manier, voor kiezen.

Het Belgische sportbeleid lijkt enigszins aan te sluiten bij dit type van ‘associatieve democratie’. In België is het sportbeleid immers geen federale (nationale), bevoegdheid, maar een bevoegdheid van de Vlaamse, Franse en Duitstalige Gemeenschappen. In de Vlaamse Gemeenschap is *Sport Vlaanderen* verantwoordelijk voor de erkenning van sportfederaties en voor de sportclubs die bij deze federaties zijn aangesloten. Om als *sportfederatie* erkend te worden, moeten er een aantal objectieve criteria vervuld worden, zoals financiële transparantie, geografische spreiding, duurzaamheid, en een minimum aantal leden. Op dit moment zijn zo’n 1,4 miljoen sporters lid van een (of meerdere) van de 18.000 sportclubs die aangesloten zijn bij een erkende federatie. In totaal zijn er 66 federaties erkend: 51 daarvan worden ook gesubsidieerd, terwijl er 15 federaties zijn die wel erkend, maar niet gesubsidieerd zijn. Sportclubs zijn steeds vrij om al dan niet te kiezen voor affiliatie met een erkende federatie.

Naast deze erkenning van sportfederaties is *Sport Vlaanderen* ook verantwoordelijk voor de erkenning en subsidiëring van sportclubs. Om als club erkend te worden, wordt opnieuw een aantal objectieve criteria gehanteerd, onder meer wat betreft veiligheid, infrastructuur, ethische code en gezondheidsbeleid, en bekwaamheid van de trainers. Wat dat laatste betreft organiseert de Vlaamse Trainersschool (VTS) opleidingen in verschillende disciplines. Hiertoe werkt *Sport Vlaanderen* samen met een aantal Vlaamse Universiteiten (KULeuven, UGent en Vrije Universiteit Brussel) en hogescholen en met de erkende sportfederaties.⁴⁰

Natuurlijk is een moskee geen sportclub, is de islam geen sport en is een imam geen trainer. Toch zijn er een aantal parallellen te trekken. Zo worden zowel religies als sport in België door de overheid gesubsidieerd. Verder moeten, met het oog op erkenning en subsidiëring, zowel voor sportfederaties/sportclubs als voor religies/geloofsgemeenschappen een aantal criteria vervuld worden. Een opvallend verschil is dan weer dat er voor de erkenning van sportclubs en sportfederaties op lokaal niveau gewerkt wordt, terwijl de

erkenning van religies/levensbeschouwingen in België een federale aangelegenheid is. De erkenning van lokale geloofsgemeenschappen is dan weer wél een lokale bevoegdheid, maar zoals boven reeds aangehaald komen enkel lokaal erkende geloofsgemeenschappen die behoren tot een federaal erkende levensbeschouwing of eredienst, in aanmerking voor overheidssubsidies. Een ander verschil is dat er wat betreft de erkenning van sportfederaties veel rekening wordt gehouden met de diversiteit binnen de sportwereld, terwijl er voor de erkenning van religies/levensbeschouwingen weinig aandacht is voor (interne) religieuze/levensbeschouwelijke diversiteit. Zo zijn bijvoorbeeld judo, taekwondo, jiu-jitsu en karate ‘gevechtssporten’, die allemaal hun eigen sportfederatie en dus ook hun eigen trainers en opleidingen hebben. Op een gelijkaardige manier behoren tennis, squash en badminton tot de ‘racketsporten’ en worden ze vertegenwoordigd in drie verschillende sportfederaties, met daarbij horende trainers en opleidingen. Wanneer het om religies/levensbeschouwingen gaat, worden daarentegen diverse islamitische geloofsgemeenschappen die onder meer etnisch-cultureel, taalkundig en theologisch sterk van elkaar verschillen, verenigd onder de noemer ‘islam’ en worden ze vertegenwoordigd door het EMB, zonder rekening te houden met hun eigenheid. Tot slot merk ik op dat er bij de erkenning van sportclubs onder meer wordt gekeken naar de bekwaamheid van de betreffende trainers, terwijl dat niet het geval is voor religieuze leiders. Nochtans heeft de samenleving niet enkel baat bij goed opgeleide trainers, maar eveneens bij goed opgeleide religieuze leiders. Of het, gezien de scheiding tussen kerk en staat, effectief mogelijk is om als overheid de kwaliteit van imams en andere gebedsleiders te bewaken is echter niet zeker. Omwille van de godsdienstvrijheid lijkt religie op dit punt fundamenteel anders dan sport. Anderzijds zien we wel dat er recente, door de overheid aangestuurde initiatieven zijn geweest om de kwaliteit van het islamonderwijs te verbeteren (cf. noot 23). Iets vergelijkbaars lijkt me daarom niet geheel ondenkbaar wanneer het gaat om imams en andere gebedsleiders.

Om iets te doen aan de huidige impasse in de geplande imamopleiding in België, zou een beleid waarin verschillende lokale islamitische geloofsgemeenschappen, naar analogie met verschillende sportfederaties, vrijwillig erkend kunnen worden en vrijwillig kunnen samenwerken met mekaar en met de Vlaamse, Franse of Duitstalige Gemeenschap, een verbetering kunnen zijn. Een overkoepelende federale erkenning zou dan in principe niet meer nodig zijn.

Met het oog op een Belgische imamopleiding – of beter: Belgische imamopleidingen – zou een *bottom-up* beleid, waarbij verschillende lokale geloofs-

gemeenschappen eigen imamopleidingen organiseren, mogelijks soelaas kunnen bieden. Desgewenst kunnen verschillende geloofsgemeenschappen vrijwillig samenwerken met mekaar. Daarnaast kan voor seculiere opleidingsonderdelen zoals filosofie, recht en sociologie, maar ook voor taaltraining, samengewerkt worden met de overheid en/of met door de overheid erkende onderwijsinstellingen. Bij uitbreiding zou een dergelijk beleid ook voordelen kunnen hebben voor andere geloofsgemeenschappen in België, die vaak met soortgelijke problemen kampen wat betreft hun ‘representatief orgaan’ en waarvan de religieuze leiders, bij gebrek aan ‘Belgische’ opleidingen, ook vaak in het buitenland worden opgeleid.⁴¹

Noten

- 1 Omwille van de privacywetgeving zijn er in België geen officiële statistieken van het aantal aanhangers per religie of levensbeschouwing. De cijfers hier zijn gebaseerd op de SMRE database, waarin het aantal moslims in België geschat wordt op 5% (https://www.smre-data.ch/en/data_exploring/religious_affiliation#/mode/majority_religion/period/2010/dataset/1562/presentation/map, geraadpleegd 9 mei 2023) en op cijfers van het PEW research centre, dat het aantal op 7.6% schat (<https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>, geraadpleegd 9 mei 2023). Zoals in vele Europese landen zijn er ook in België grote verschillen tussen verstedelijkte gebieden enerzijds (waar het aantal moslims vaak rond de 15 à 20 % ligt) en rurale gebieden anderzijds, hoewel ook in bepaalde rurale gebieden (met name de voormalige mijnwerkersgebieden) het aantal moslims vrij hoog is. Zie voor meer details Maréchal en Bousetta 2003, 9-10.
- 2 Voor een historische schets van de (organisatie van) moslimgemeenschappen in België, zie o.a. Lesthaeghe 1998; Maréchal en Bousetta 2003; Fadil et al. 2015.
- 3 Voor de cijfers van 2022, zie <https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/bevolking/internationale-bescherming>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 4 Voor een grondige analyse van het kerk-staat systeem in België, zie Franken 2017, i.h.b. hoofdstuk 5, 6 en 9.
- 5 De christelijk-orthodoxe eredienst in België bestaat voornamelijk uit geloofsgemeenschappen uit de Grieks-Orthodoxe en de Russisch-Orthodoxe traditie.
- 6 Met het oog op erkenning hebben diverse protestantse strekkingen (onder meer de in 1830 reeds door de Nederlandse overheid gesubsidieerde protestantse kerken in België, de Methodistische Kerk, de Gereformeerde en de Hervormde Kerk, diverse pinksterkerken en evangelische kerken) zich, op enigszins artificiële wijze, systematisch verenigd onder één representatief orgaan: de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB, <https://nl.protestant.link/>). Samen met de Federale Synode (FS) die in 1998 werd opgericht en waar momenteel 19 protestants-evangelische denominaties onder vallen (<https://fedsyn.be/2014/wp-content/uploads/2021/02/FS-Flyer-NL.pdf>, geraadpleegd 27 juli 2023) is de VPKB lid van de in 2002 opgerichte Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst (ARPEE). Meer info over deze overkoepelende Raad en over het ontstaan is te vinden op de website van APREE: <https://arpee.be/wat-is-de-arpee/statuten/#:~:text=De%20commissie%20voor%20de%20>

- openbare, televisie%20bij%20de%20Vlaamse%20Gemeenschap, geraadpleegd op 18 juli 2023.
- 7 Het voorontwerp wordt ter advies voorgelegd aan de Gegevensbeschermingsautoriteit en aan de Raad van State. Na hun adviezen zal aan de deelstaten een formeel advies over de teksten worden gevraagd. De erkenning is pas officieel wanneer het in het *Belgisch Staatsblad* verschijnt.
  - 8 Deze zijn te vinden op de website van het Ministerie van Justitie: https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/erediensten_en_vrijzinnigheid/erkenning/voorwaarden (toegang 30-06-2023).
  - 9 Deze casus (ECtHR, *Affaire Assemblée Chrétienne des Témoins de Jéhovah d’Anderlecht et autres c. Belgique*, app. No. 20165/20) ging over de weigering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest om belastingvoordelen toe te kennen aan de Getuigen van Jehova, omdat ze niet als eredienst erkend zijn. De casus is online toegankelijk via: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-216625%22%5D%7D>}, geraadpleegd 9 mei 2023.
  - 10 Om het erkenningssysteem transparanter te maken pleit Wattier (2016) onder meer voor een organieke wet waarin de criteria voor erkenning worden vastgelegd.
  - 11 De informatie in onderstaand luik is voornamelijk gebaseerd op Maréchal en Boussetta 2003; Kanmaz et al. 2004; Foblets en Overbeeke 2004; Loobuyck et al., 2013; Fadil et al. 2015.
  - 12 De Islamitische Wereldliga of de Moslim Wereldliga is een internationale, islamitische, niet-gouvernementele Organisatie die zetelt in Mekka. De Liga promoot de islam wereldwijd via de coördinatie en opleiding van imams en islamleerkrachten; het uitgeven en verspreiden van eigen korans en koraninterpretaties; en de financiering van moskeeën, islamitische onderwijsinstellingen, en islamonderwijs. Omdat de Wereldliga voornamelijk door de overheid van Saoedi-Arabië wordt gefinancierd, is deze een belangrijke exponent van het Wahabbisme.
  - 13 Koninklijk Besluit houdende erkenning van de leden van het Executief van de Moslims van België, 18-04-2014; Koninklijk Besluit houdende erkenning van het Executief van de Moslims van België, 15-02-2016.
  - 14 Zie onder meer Franken en Sägeser 2021 voor het islamonderwijs in België. In België is het EMB verantwoordelijk voor het islamonderwijs in de officiële scholen. In Vlaanderen werd deze bevoegdheid binnen het EMB overgedragen aan het Centrum Islamonderwijs (CIO). Website: <https://www.centrumislamonderwijs.be/cio.html>.
  - 15 In de andere gewesten en in de Duitstalige Gemeenschap zijn de erkenningscriteria grotendeels vergelijkbaar Zie voor Wallonië: <https://wallex.wallonie.be/eli/loi-dec-ret/2017/05/18/2017203223/2017/06/26?doc=30623&rev=32258-20946>, geraadpleegd 8 mei 2023. Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zie <http://www.ejustice.just.fgov.be/eli/ordonnantie/2021/12/10/2021034330/staatsblad,geraadpleegd> 8 mei 2023.
  - 16 <https://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1036223&param=inhoud&AID=1299025>, geraadpleegd 8 mei 2023.
  - 17 Sinds 2013 zijn immigranten in België verplicht deel te nemen aan een inburgerings-traject, dat ‘inburgeraars moet helpen om de nodige kennis en vaardigheden te ontwikkelen [en hen] een eerste opstap [biedt] om hun maatschappelijke rol als burger, ouder, werknemer, ondernemer, ... volop te kunnen opnemen.’ (<https://www.vlaanderen.be/integratie-en-inburgering-in-vlaanderen>, geraadpleegd 9 mei 2023). Hiertoe worden diverse opleidingen (o.a. taalvaardigheid en sociale oriëntatie) aangeboden. Voor Vlaanderen, zie: <https://codex.vlaanderen.be/portals/codex/documenten/1023121.html>, geraadpleegd 9 mei 2023.
  - 18 Cijfers zijn te raadplegen via <https://www.embnet.be/nl/erkende-moskeeen> (Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Vlaanderen, geraadpleegd 9 mei 2023) en via <https://www.embnet.be/nl/erkende-moskeeen>

- embnet.be/fr/mosques-reconnues (Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Wallonië, geraadpleegd 9 mei 2023).
- 19 Zo wil bijvoorbeeld de Turkse moskee Selimiye in Antwerpen, ondanks een positief advies van de stad Antwerpen, zijn erkenningsaanvraag weer intrekken. De intentie van het bestuur om, zoals het decreet het vereist, te breken met de Turkse religieuze overheidsdienst Diyanet zou zware interne spanningen veroorzaken (*De Standaard* 2023).
  - 20 In 2000 werd het Vlaams Belang gedagvaard door het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding en door de Liga voor Mensenrechten, die de partij beschuldigden van racisme in haar publicaties. Na een lange juridische strijd werd het Vlaams Blok (en in het bijzonder de vzw's ervan) in 2004 door het Hof van beroep tot hoge geldboetes veroordeeld. Omdat partijen die veroordeeld zijn voor het aanzetten tot racisme hun overheidsdotatie kunnen verliezen, wijzigde het Vlaams Blok op 14 november 2004 haar naam in Vlaams Belang. Op die manier kon de partij haar overheidssubsidies behouden.
  - 21 Met een totaal van 498 geregistreerde strijders heeft België het hoogste aantal buitenlandse terroristische strijders per capita in Europa (Vanrenterghem 2018).
  - 22 Cf. supra, noot 17.
  - 23 Om de kwaliteit van het islamonderwijs in het Vlaams officieel onderwijs te verbeteren, hebben de toenmalige Minister van Onderwijs (CD&V) en de voorzitter van het EMB in 2016 een engagementsverklaring voor kwalitatief islamonderwijs ondertekend (<https://www.embnet.be/nl/het-emb-en-minister-crevits-ondertekenen-een-engagementsverklaring-voor-kwalitatief-moslimonderwijs>, geraadpleegd 9 mei 2023). In deze verklaring, die kadert binnen de uitrol van het 'Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme', worden vier specifieke actiepunten genoemd: (1) hervorming van het Centrum Islamonderwijs; (2) opleidingen en nascholingen voor islamleerkrachten; (3) uitbreiding van het aantal inspecteurs; (4) aanpassing van de huidige bekwaamheidsbewijzen voor leerkrachten.
- In de Franse Gemeenschap is de situatie anders: daar werd in 2016-2017 het aantal uren in de levensbeschouwelijke vakken op de officiële scholen van twee naar een uur gereduceerd en wordt sindsdien in het vrijgekomen uur voor alle leerlingen een verplicht uur Filosofie en Burgerschap ingericht. Momenteel zijn er, met het oog op een aanpassing van het levensbeschouwelijk onderwijs, op basis van een oriëntatienota gesprekken opgestart tussen de Franse Gemeenschap, de betrokken onderwijsnetten en de vakbonden. Concreet liggen er drie voorstellen op tafel: (1) het afschaffen van de lessen godsdienst/zedenleer, die vervangen worden door twee uur filosofie en burgerschap; (2) twee uur filosofie en burgerschap, aangevuld met naar keuze een extra uur filosofie en burgerschap of een uur godsdienst/zedenleer; en (3) twee uur filosofie en burgerschap, met een extra uur godsdienst/zedenleer voor wie dat wenst – een optie die volgens de krant *Le Soir* de voorkeur geniet van de regering. Door deze mogelijke wijzigingen in de toekomst worden er in de Franstalige Gemeenschap geen noemenswaardige initiatieven genomen om de kwaliteit van het islamonderwijs te verbeteren (cf. Franken en Sägeser, 2021, 42-45; zie ook Franken 2023).
- 24 https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/attentats/Brochure_Terreuraanslagen.pdf, geraadpleegd 9 mei 2023.
  - 25 Voor een stand van zaken inzake de opleiding van imams in Vlaanderen in 2012-2013, zie Loobuyck 2012; Loobuyck et al. 2013; Loobuyck en Meier 2014. Voor een stand van zaken in andere Europese landen anno 2012, zie Aslan 2012.
  - 26 Voor een overzicht, zie CIRRA 2021, 22-28.
  - 27 <http://almizanacademie.org/>, geraadpleegd 9 mei 2023.

- 28 <http://iei.alkhalil.be/institut>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 29 <https://www.ifeg.be/>, geraadpleegd op 9 mei 2023.
- 30 http://www.jaai.be/pages/blog_article.php?PAGEID=191, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 31 <https://www.embnet.be/nl/opleidingen-imams>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 32 In België hebben erkende erediensten/levensbeschouwingen het recht om door de overheid gefinancierde morele en religieuze diensten te verlenen in penitentiare instellingen, in zorginstellingen en in het leger. Voor de islam gaat het om islam-consulenten.
- 33 <https://www.embnet.be/nl/opleidingen-imams>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 34 <https://www.ipfi.be/a-propos/>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 35 <http://www.ejustice.just.fgov.be/eli/decreet/2016/12/14/2017010277/staatsblad>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 36 <https://www.ipfi.be/a-propos/#rapport>, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 37 De Grote Moskee in Brussel werd in 1879 gebouwd en werd in 1897 gebruikt voor het oriëntaalse (Egyptische) paviljoen van de wereldtentoonstelling. Na deze tentoonstelling kwam het gebouw in verval. In 1967 heeft de toenmalige koning (Boudewijn I) de moskee aan Saoedi-Arabië geschonken, bij wijze van bedanking voor de financiële steun die België van Saoedi-Arabië had gekregen na een zware brand in een groot winkelcentrum. In 1969 werd het gebouw, dat ondertussen tot een moskee was omgebouwd, voor 99 jaar in erfpacht geschonken aan het ICC. In 1978 werd de moskee officieel ingewijd. Sinds de terroristische aanslagen in Parijs (2015) en in Brussel (2016) staat het management van de moskee onder scherpe kritiek en wordt het onder meer beschuldigd van islamistische propaganda. In april 2019 werd, onder toenemende politieke druk, het contract met het ICC opgeheven. Sindsdien wordt de Grote Moskee bestuurd door het EMB, dat een aanvraag tot erkenning van de moskee heeft ingediend. In december 2020 weigerde de toenmalige Minister van Justitie (open VLD) om de Grote Moskee te erkennen omdat deze volgens de Minister nog steeds te veel onder buitenlandse invloed zou staan (*De Standaard* 2020).
- 38 Hiertoe werd in 2020 een subsidie van € 192.000 toegekend door het Ministerie van Justitie. https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_div_be_chambre/document/SVbkv_55-b049-1188-0423-2020202108958, geraadpleegd 9 mei 2023.
- 39 “De Unie van Moslims in België (*Rassemblement des Musulmans de Belgique*) is een overkoepelende Organisatie die de activiteiten van moskeeën die lid zijn van het EMB coördineert en de opleiding van nieuwe leiders, imams en leerkrachten promoot. Het is in wezen een groepering van Marokkaanse moskeeën die geprivilegieerde contacten heeft met de hoogste politieke en religieuze Marokkaanse autoriteiten.” (Rea 2016, 70; mijn vertaling).
- 40 Zie hiervoor: <https://www.vlaanderen.be/de-vlaamse-trainersschool-vts>, geraadpleegd op 4 juli 2023.
- 41 Op dit moment bestaan er geaccrediteerde, erkende opleidingen voor priesters, voor dominees en voor humanistische morele consulenten. Voor deze opleidingen werkt de Belgische staat samen met het representatief orgaan van de betreffende religie/levensbeschouwing en met verschillende universiteiten. Voor de anglicaanse, orthodoxe en israëlitische eredienst bestaan dit soort opleidingen (nog) niet in België. Hun religieuze voorgangers worden, net zoals imams, opgeleid in het buitenland.

Literatuur

- Aslan, Ednan, en Zsofi Windisch, red. 2012. *The Training of Imams and Teachers for Islamic Education in Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bader, Veit. 2017. "Dilemmas of Institutionalisation and Political Participation of Organised Religions in Europe. Associational Governance as a Promising Alternative." In *Multireligious Society. Dealing with religious diversity in theory and practice*, geredigeerd door Francisco Colom González en Gianni D'Amato, 152-179. New York: Routledge.
- Belga. 2023. "Zes nieuwe lokale geloofsgemeenschappen erkend in Vlaanderen." *VRTnws*, 7 juni 2023. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/06/07/zes-nieuwe-lokale-geloofsgemeenschappen-erkend-in-vlaanderen/>.
- Boender, Welmoet. 2021. "Professionalizing the Imam in Europe: Imam Training Programs as Sites of Deliberative Engagement." *Religions* 12, no. 308. <https://doi.org/10.3390/rel12050308>.
- Bijsterveld, Sophie van. 2018. *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*. Den Haag: Boom.
- Brinckman, Bart. 2022. "Alleen staats hervorming lost kwesties Moslimexecutieve op." *De Standaard*, 19 februari 2022. https://www.standaard.be/cnt/dmf20220218_98245222.
- CIRRA. 2021. *Rapport project "interdisciplinaire expertengroep ter beleidsmatige ondersteuning"*. Geraadpleegd 9 mei 2023. <https://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1766733>.
- El Asri, Farid. 2018. "Imam Training in Europe. Changes and Challenges." In *Imams in Western Europe. Developments, Transformations, and Institutional Challenges*, geredigeerd door Mohammed Hashas, Jan Jaap de Ruiters en Niels Valdemar Vinding, 101-119. Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.1515/9789048540006-008>.
- Fadil, Nadia, Farid El Asri en Sarah Bracke. 2015. "Belgium." In *The Oxford Handbook of European Islam*, geredigeerd door Jocelyne Cesari, 222-61. Oxford: Oxford University Press.
- Foblets, Marie-Claire, en Adriaan Overbeeke. 2004. "Islam in Belgium: The Search for a Legal Status of a New Religious Minority." In *Islam in the European Union*, geredigeerd door Richard Potz, 1-39. Leuven: Peeters.
- Franken, Leni. 2017. *Geld voor je god? De financiering van levensbeschouwingen in België*. Brussel: University Press of Antwerp.
- Franken, Leni. 2021. "De erkenning van het boeddhisme en andere levensbeschouwingen in België. Op naar het Nederlandse model?" *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 12, no. 3: 6-23.

- Franken, Leni. 2023. "Optionele godsdienstlessen: ook in Vlaanderen?" *Knack*, 10 februari 2023. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/onderwijs/optionele-godsdienstlessen-ook-in-vlaanderen/>.
- Franken, Leni, en Caroline Sägesser. 2021. "Islamic Religious Education in Belgium." In *Islamic religious Education in Europe: A Comparative Study*, geredigeerd door Leni Franken en Bill Gent, 33-49. New York: Routledge.
- Hashas, Mohammed, Jan Jaap de Ruiter, Niels Valdemar Vinding en Khalid Hajji. 2018. "Imams in Western Europe." In *Imams in Western Europe. Developments, Transformations, and Institutional Challenges*, geredigeerd door Mohammed Hashas, Jan Jaap de Ruiter en Niels Valdemar Vinding, 19-37. Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.1515/9789048540006-003>.
- Heymans, Philip. 2020. "Ondervoorzitter Moslimexecutieve stapt op na beschuldigingen van spionage." *VRTnws*, 16 december 2020. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/12/16/ondervoorzitter-moslimexecutieve-stapt-op-na-beschuldigingen-van/>.
- Heymans, Philip, Victor Van Driessche en Lonne van Erp. 2022. "Minister Van Quickenborne trekt erkenning Moslimexecutieve in, Executieve noemt beslissing 'onaanvaardbaar'." *VRTnws*, 2 februari 2022. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/02/17/moslimexecutieve/>.
- HRC (UN Human rights Committee). 1998. *UN Human Rights Committee: Concluding Observations: Belgium*. Geraadpleegd 19 juli 2023. <https://www.refworld.org/docid/3df377f62.html>.
- Kanmaz, Meryem, Mohamed El Battiui en Firouzeh Nahavandi. 2004. *Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België. Stand van zaken en uitdagingen*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. Geraadpleegd op 18 juli 2023. https://www.filosofenfontein.be/archief/vorming/PUB_1447_Moskeeen_imams_islamleerkrachten.pdf.
- Leman, Johan. 2018. "De imamopleiding in Vlaanderen. Falen door verzuim?" *Streven* 85. https://www.dbnl.org/tekst/_stro10201801_01/_stro10201801_01_0009.php.
- Lesthaeghe, Ron. 1998. "Islamitische gemeenschappen in België - Fundamentalisme of secularisatie?" *De Sociologische Gids* 45, no. 3: 166-79. <https://ugp.rug.nl/sogi/article/download/19407/16885/23237>.
- Loobuyck, Patrick. 2012. "Waar blijven de eerste Vlaamse imams?" *Samenleving & Politiek* 19, no. 4: 63-70. <https://www.sampol.be/2012/04/waar-blijven-de-eerste-vlaamse-imams>.
- Loobuyck, Patrick, en Petra Meier. 2013. "Imams in Flanders, Belgium: Toward the First Flemish Imams." In *Islamic Organizations in Europe and the USA. A Multidisciplinary Perspective*, geredigeerd door Matthias Kortmann en Kerstin Rosenow-Williams, 169-185. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan.
- Loobuyck, Patrick, en Petra Meier. 2014. "The Imam in Flanders. A Research Note." *Islam and Christian-Muslim Relations* 25, no. 4: 471-87.

- Loobuyck, Patrick, Jonathan Debeer en Petra Meijer. 2013. "Church-State Regimes and their Impact on the Institutionalization of Islamic Organizations in Western Europe: A Comparative Analysis." *Journal of Muslim Minority Affairs* 33, no. 1: 61-76.
- Maréchal, Brigitte, en Hassan Bousetta. 2003. *Islam en moslims in België. Lokale uitdagingen & algemeen denkkader*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. https://dial.uclouvain.be/downloader/downloader.php?pid=boreal:90673&datastream=PDF_01.
- Het Nieuwsblad*. 2021. "Minister van Justitie Vincent Van Quickenborne geeft subsidie voor Moslimexecutieve niet vrij." Gepubliceerd op 16 december 2021. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20211216_95978272.
- Norton, Anne. 2013. *On the Muslim Question*. Princeton: N.J., Princeton University Press.
- Piqueray, Edith, Walter Nonneman en Chris Temmerman. 2008. *Haalbaarheidsstudie over een vormingsaanbod voor islamkaders: eindrapport*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Centrum voor Migratie en Interculturele Studies.
- Rea, Andrea. 2016. "Coping with the Training of Muslim Leaders in Belgium." *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society* 2, no. 1: 60-82. <https://doi.org/10.14220/jrat.2015.2.4>.
- Roex, Ineke, en Najib Tuzani. 2022. "Nederlandse moskeeën en moskeegemeenschappen in verandering." *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 13, no. 1: 6-21. <https://doi.org/10.5553/TvRRB/187977842022013001002>.
- Santens, Tobias. 2021. "Moskeeën en kerken zullen opnieuw erkend kunnen worden na controle, beslist Vlaamse regering." *VRTnws*, 6 oktober 2021. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/10/05/decreet-geloofsgemeenschappen/>.
- Santens, Tobias, en Victor Van Driessche. 2021. "Staatsveiligheid linkt Mehmet Üstün, voorzitter van de Moslimexecutieve, aan 'extremisme in Limburg'." *VRTnws*, 5 oktober 2021. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/10/01/bespreking-emb/>.
- De Standaard*. 2019. "'Een vrouwelijke imam, waarom niet?'" Gepubliceerd op 27 december 2019. https://www.standaard.be/cnt/dmf20191226_04783258.
- De Standaard*. 2020. "Van Quickenborne weigert erkenning voor Grote Moskee in Brussel." Gepubliceerd op 4 december 2020. https://www.standaard.be/cnt/dmf20201204_92577173.
- De Standaard*. 2021. "Moslimexecutieve wil af van subsidies." Gepubliceerd op 19 oktober 2021. https://www.standaard.be/cnt/dmf20211018_97633624.
- De Standaard*. 2023. "Turkse moskee in Antwerpen wil erkenningsaanvraag weer intrekken: 'Deel van gemeenschap verzet zich.'" Gepubliceerd op 14 juni 2023. https://www.standaard.be/cnt/dmf20230614_95686096.
- Truys, Joris. 2013. "Opleiding voor imams in Antwerpse hoger onderwijs." *VRTnws*, 18 september 2013. https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2013/09/18/opleiding_voor_imams_inantwerpsehogeronderwijs-11732438/.

- Vanrenterghem, Anne. 2018. "Binnenkort komen veel teruggekeerde Syriëstrijders weer vrij: wat nu?" *VRTnws*, 6 februari 2018. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/02/02/binnenkort-komen-veel-teruggekeerde-syriestrijders-weer-vrij-wa/>.
- Van Driessche, Victor. 2023. "Vlaanderen mag buitenlandse financiering van erkende moskeeën niet verbieden." *VRTnws*, 20 juli 2023. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/07/20/verbod-op-buitenlandse-financiering-geloofsgemeenschappen-ongron/>.
- Verbergt, Matthias. 2021. "Belgische imamopleiding is dode letter gebleven." *De Standaard*, 22 maart 2021. https://www.standaard.be/cnt/dmf20210321_98221861.
- Wattier, Stephanie. 2016. *Le financement public des cultes et des organisations philosophiques non confessionnelles: Analyse de constitutionnalité et de conventionnalité*. Brussel: Bruylant.
- Wauters, Laurence. 2021. "Pas un seul étudiant francophone pour la formation d'imam." *Le Soir*, 23 maart 2021. <https://www.lesoir.be/362476/article/2021-03-23/pas-un-seul-etudiant-francophone-pour-la-formation-dimam>.
- Yom, Sean. 2005. *Islam and Globalization: Secularism, Religion, and Radicalism*. New York: Routledge.

Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten

Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs

Michiel van den Berg en Michael Scherer-Rath*

Summary

This qualitative pilot study describes how adolescents reflect on experiences of contingency and life goals in the context of their life story. By means of semi-structured interviews, eight life stories were examined for meaning, life goals, worldview, (in)congruence and the degree of integration in their life story. It is the first time that research instrument LISA (Life In Sight Application) was used for this target group. The results of the study show that respondents have an interest in and are struggling with major events, even if the narrative is sometimes brief. Besides this, the need to live life based on one's own values and goals is clearly present among the respondents, even though at times they find it difficult to formulate goals.

Inleiding

Adolescenten in het voortgezet onderwijs maken ingrijpende en indringende levensgebeurtenissen mee die het leven behoorlijk op de kop kunnen zetten, denk aan pestgedrag, prestatiedruk op school, het uit elkaar gaan van de ouders, (langdurige) ziekte in de familie, het overlijden van dierbaren of liefdesverdriet. Omdat de persoonlijke ontwikkeling tijdens de adolescentie in een stroomversnelling raakt, hebben actuele (en indringende) gebeurtenissen vaak een enorme invloed op de manier waarop adolescenten zichzelf, hun omgeving en hun leven waarnemen. Doordat deze ervaringen de perceptie van controle, zelfcoherentie en voorspelbaarheid verstoren, kunnen ze een

---

* Michiel van den Berg is docent levensbeschouwing in het voortgezet onderwijs. Michael Scherer-Rath is universitair hoofddocent Empirische praktische religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Dit artikel is een bewerking van de scriptie "Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten" van de eerste auteur, in het kader van de master religiewetenschappen, specialisatie Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

zingevingscrisis veroorzaken (Dweck 2017). Drie gestalten (of stadia) van zin kunnen worden onderscheiden in het zingevingsproces: zin als verbondenheidservaring, zin als het geven van betekenis en zin als motivatie tot handelen (Smit 2015, 88). In dit zingevingsproces kunnen allerlei complicaties optreden. Adolescenten beschikken echter nog niet over een ontwikkeld zinconcept dat hen helpt ervaringen te interpreteren om verantwoord te kunnen handelen. Zij hebben bij dit zingevingsproces, dat een belangrijk onderdeel vormt van de persoonlijke identiteit, daarom ondersteuning nodig (Keupp et al. 2008). Het aanbieden van begeleiding rondom zingeving zou adolescenten op school kunnen helpen te leren omgaan met (indringende) ervaringen. Voordat hier verder over nagedacht kan worden, is het van belang te verkennen hoe de adolescenten daadwerkelijk omgaan met indringende ervaringen in hun leven, hoe zij deze interpreteren en integreren in hun levensverhaal. In dit artikel presenteren we de resultaten van een pilotonderzoek dat in 2022 heeft plaatsgevonden. Met acht adolescenten (tussen 12 en 16 jaar) van een middelbare school in Nederland zijn gesprekken gevoerd waarin de biografie en hun ervaringen van belangrijke levensgebeurtenissen centraal hebben gestaan. Met het onderzoek werd getracht te verkennen hoe zij de ervaringen van indringende levensgebeurtenissen interpreteren en integreren in hun levensverhaal. Het is voorts een poging om het levensverhaal van adolescenten en hun zingevingsproblematiek serieus te nemen en te achterhalen hoe zij deze vorm van zingevingsbegeleiding waarderen.

Theoretisch kader

Om de interpretatie en integratie van levensgebeurtenissen bij adolescenten te onderzoeken moet de relatie tussen (indringende) gebeurtenissen en menselijke ervaring meer fenomenologisch, vanuit het perspectief van het symbolisch interactionisme, in beeld worden gebracht. Betekenissen en interacties vormen de sociaal geconstitueerde, alledaagse wereld waarin mensen leven (Wester 1991, 25-29). Hier doen zij ervaringen op waardoor een wereldrelatie ontstaat die bepalend is voor het levensperspectief dat mensen ontwikkelen (Rosa 2022). Hun interpretatie van deze wereld(relatie) is wezenlijk. Onderzoekers van de Radboud Universiteit en het Amsterdam UMC hebben hiervoor het narratieve reconstructie- en integratiemodel ontwikkeld. Het vormt de theoretische en methodische basis van dit pilotonderzoek en wordt in het vervolg uitgelegd.

Ervaringen van contingentie

Uitgangspunt van het reconstructie- en integratiemodel is de aanname dat in de laatmoderne, pluriforme tijd het bewustzijn van mensen voor ervaringen van contingentie is gegroeid, dus het besef dat alles ook anders had kunnen zijn inclusief je eigen identiteit (Scherer-Rath 2014). Deze ervaringen van contingentie worden ook wel overweldigende, ingrijpende of breukervaringen genoemd; het gevoel dat dingen willekeurig of buiten de eigen controle plaatsvinden. Niet de gebeurtenis zelf, maar de inschatting van de gebeurtenis en het belang dat mensen aan deze gebeurtenis hechten, bepalen de mate van betekenis (Frijda 2008); hoe meer belang, des te heftiger de ervaring. Vaak denkt men bij deze ervaringen aan negatieve ervaringen, maar positieve ervaringen kunnen ook voorkomen, denk aan een verliefdheid of een belangrijke reis. Ingrijpende gebeurtenissen kunnen het streven om (ultieme) doelen bewust of onbewust na te komen verstoren of ondersteunen. Het gaat hier om een subjectieve interpretatie van een levensgebeurtenis als onoplosbaar en niet-noodzakelijk. We spreken van een ervaring van contingentie als het iemand niet goed lukt een gebeurtenis in het eigen levensverhaal te plaatsen; er is dan sprake van een interpretatiecrisis (Scherer-Rath 2014). De contingentietheorie beschrijft de confrontatie met de menselijke eindigheid en beperktheid. Er zijn gewoon dingen die mensen niet kunnen overzien, maar die voor hen wel zeer belangrijk kunnen zijn; zij voelen zich dan geplaatst voor onbegrijpelijke en onoplosbare problemen. Ook adolescenten worstelen in hun alledaagse leven met situaties waarmee zij onverwacht worden geconfronteerd en die zij in eerste instantie niet adequaat kunnen plaatsen in hun levensverhaal.

Narratieve identiteit

De mens heeft antwoorden nodig. Antwoorden die uiteindelijk rekening houden met de contingentie van het bestaan. Narratieve betekenisgeving kan ontstaan als de contingentie 'open' wordt gehouden en mensen de existentiële angst, die voortvloeit uit het besef van fundamentele onzekerheid, onder ogen zien. Mensen beschikken over een potentieel verhalende intelligentie die hen helpt om te gaan met het onverwachte, het ongelooflijke en het onbegrijpelijke (Straub 2007, 143-62). Narratieve intelligentie stelt mensen in staat om het onverwachte (als irrationeel) te integreren in hun eigen levensverhaal, waardoor de mogelijkheid ontstaat om met onvoorziene ervaringen, de andersheid van zichzelf of de wereld, om te gaan op een manier dat ze waargenomen, herkend en geaccepteerd worden (Ricoeur 1992; McAdams 1993). Ze worden dan niet ontkend en bestreden, maar eerder gezien als een belangrijk onderdeel

van de eigen narratieve identiteit. De integratie van contingentie-ervaringen in de eigen identiteit is een belangrijke stap in het proces van bewust worden en vormgeven van de eigen identiteit in de context van de alledaagse levenswereld.

Zoals aangegeven is het vormen van een persoonlijke identiteit misschien wel de belangrijkste taak voor adolescenten. Een adolescentieperiode verloopt van het tiende tot het tweeëntwintigste levensjaar, omdat de hersenen in deze periode een belangrijke groeispurt doormaken. Zowel op fysiek, cognitief als sociaal gebied vinden er (grote) veranderingen plaats (Crone 2008). Onderzoek heeft aangetoond dat adolescenten een narratieve identiteit ontwikkelen door autobiografisch redeneren (Bluck en Habermas 2000, 124-25). Adolescenten vertellen verhalen over gebeurtenissen aan anderen en de feedback die zij vervolgens daarop krijgen, helpt bij de vorming van de eigen narratieve identiteit. Verder bestaat er een spanningsveld tussen de ontwikkeling van de eigen narratieve identiteit en de cultuur waarin iemand opgroeit. Een cultuur kan veel te bieden hebben, maar ook beperkingen opleggen (Hammack 2008). De zoektocht naar identiteit is dynamisch en voortdurend in ontwikkeling (Adams en Marshall 1996, 429 v.v.). Het gaat enerzijds om een creatieve uitbeelding (mimesis) van de werkelijkheid in verhalen en anderzijds om de beïnvloeding van de werkelijkheid door de verhalen. Hierbij staat de relatie tussen begrijpen en verklaren centraal, wat heel relevant is voor de ontwikkeling en herinterpretatie van de eigen (narratieve) identiteit (Lyytikäinen 2012; Ricœur 1984).

Bronbelangen en ultieme doelen

De mens is niet alleen een auteur (een verhalenverteller), maar ook een wezen dat gedreven wordt door behoeften, verlangens en motivaties (de mens als 'motivational agent'). Motivaties zijn een belangrijk onderdeel van de verhalen die mensen over zichzelf vertellen, wie ze zijn en wie ze willen worden. Motivatie wordt in het algemeen gezien als de bron van coherentie in de persoonlijkheid, als een kracht die betekenis geeft (Emmons 1999, 22). Ervaringen van contingentie kunnen deze behoeften, verlangens en motivaties doorkruisen, maar ook naar de oppervlakte halen. Een belangrijk doel is bijvoorbeeld niet meer realiseerbaar of er wordt (geleidelijk of opeens) zichtbaar wat wel echt belangrijk is in het leven.

Vanuit een motivatie-theoretisch perspectief vormen belangen de disposities van motieven, behoeften en verlangens. Er kan daarbij onderscheid worden gemaakt tussen bron- en oppervlaktebelangen, waarbij bronbelangen worden

gedefinieerd in termen van algemene doelen en bevredigingen die nooit voor honderd procent kunnen worden bereikt. Oppervlaktebelangen gaan over doelen en bevredigingen met betrekking tot een bepaald persoon of object, zij zijn heel concreet en daarom vaak te bevredigen. Oppervlaktebelangen staan instrumenteel ‘in dienst’ van de bronbelangen (Frijda 2008, 141-42). Emmons (1999; 2005) omschrijft bronbelangen met de term ultieme doelen, naar Tillich's religiebegrip ‘ultimate concern’. Het gaat hier om de belangrijkste motivatie in een menselijk leven, daar waar het hem (de mens) ten diepste om te doen is. Alle andere motivaties zijn ondergeschikt aan deze ultieme motivatie. Ultieme doelen kunnen slaan op waarden als ‘liefde’, ‘persoonlijke ontwikkeling’ of ‘gezondheid’, maar het kan ook gaan om zaken die het individuele leven overstijgen, zoals ‘geloof’. Mensen bouwen complexe, interne betekenissystemen, waaronder geloofsvoorstellingen, waarden en doelen om in hun persoonlijke behoeften te voorzien.

In een grootschalig kwalitatief onderzoek werden er 26 ultieme (universele) bronnen van betekenis geïdentificeerd, zoals ‘vrijheid’, ‘creativiteit’, ‘moraliteit’, ‘liefde’, ‘generativiteit’ en ‘spiritualiteit’. Deze 26 bronnen konden worden samengevat in vier (en later vijf) dimensies: zelftranscendentie (horizontale en verticale transcendentie); zelfverwerkelijking (persoonlijke ontwikkeling); orde (toewijding aan principes); en welzijn en relaties (zorg voor zichzelf en anderen) (Schnell en La Cour 2020). Zelftranscendentie wordt hier opgevat als het overstijgen van zichzelf: het over de grenzen van het zelf getrokken worden en de bevrijding van iemands fixatie op zichzelf (Joas 2016, 7). Deze transcendentie kan gericht zijn op of veroorzaakt zijn door iets in de eigen leefwereld (de ander of de andersheid) of door iets wat het wereldse overstijgt (God, hogere macht of kosmos). Het eerste noemen wij horizontale of immanente transcendentie en het tweede verticale transcendentie.

Narratieve betekenisgeving en integratie

Zoals gezegd kan er een proces van betekenisgeving ontstaan als de contingentie open wordt gehouden en er een interpretatieproces op gang wordt gebracht. Bij dit proces van betekenisgeving zijn drie aspecten van belang: ‘appraisal’ (evaluatie), ‘agency’ (eigenaarschap) en ‘scope’ (reikwijdte). Een persoon zal een gebeurtenis evalueren als positief of negatief. Dit doet de persoon in het licht van zijn (ultieme) doelen; negatief als het niet past bij zijn doelen; positief als het in de lijn ligt van zijn doelen. Deze evaluatie kan tijdens het proces van herinterpretatie veranderen. Het tweede betreft de mate van eigenaarschap (‘agency’): in hoeverre de persoon zelf invloed heeft gehad op een gebeurtenis. Een actieve rol betekent dat de persoon invloed heeft gehad op

de gebeurtenis; een passieve rol betekent dat de persoon geen invloed heeft gehad op de gebeurtenis, het is hem overkomen. Ten slotte kan de reikwijdte (scope) situationeel, existentieel en religieus of spiritueel zijn (Kruizinga et al. 2017). De situationele dimensie betreft een concrete situatie in het 'hier en nu' die voor de persoon alleen betekenis heeft voor die particuliere situatie. De existentiële dimensie betreft een situatie die een effect heeft op iemands gehele leven. De religieuze en/of spirituele dimensie betreft een interpretatie die het wereldse overschrijdt en bijvoorbeeld naar het transcendent verwijst.

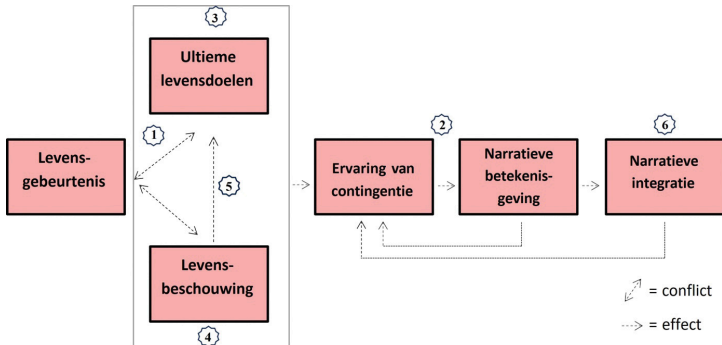
De narratieve integratie kent in navolging van Wuchterl (2019) vier modi (zie ook Weeseman et al. 2019): ontkenning, erkenning, acceptatie en ontvangen. In de modus van ontkenning wordt er geen interpretatieproces gestart. Dit kan op twee manieren: de consequenties voor het 'hele' leven worden ontkend; of de contingentie zelf wordt ontkend, door die bijvoorbeeld weg te zetten als iets 'wat moest gebeuren'. Er is in beide gevallen geen behoefte om het gebeuren een plek te geven in het eigen levensverhaal. De tweede modus is die van erkenning; het gebeuren wordt gezien als een verstoring van het eigen leven en een interpretatieproces wordt gestart. In deze modus worden existentiële vragen gesteld, zoals: 'Waarom is dit mij overkomen?' In de derde modus, van acceptatie, worden zowel de contingente levensgebeurtenis als de gevolgen voor het eigen leven erkend. Er wordt een actief zoekproces gestart om het gebeuren te integreren in het eigen levensverhaal, waarbij er veranderingen plaatsvinden in betekenisgeving. De laatste modus is die van ontvangen. Zowel de contingente levensgebeurtenis als de nieuwe realiteit zijn erkend en de integratie in het levensverhaal is voltooid. En ten slotte neemt de kwaliteit van leven toe naarmate de gebeurtenis is geïntegreerd en het conflict tussen levensgebeurtenis en levensdoelen is afgenomen (en vice versa) (Hartog et al. 2020).

Onderzoekmodel

Het narratieve reconstructie- en integratiemodel (figuur 1) omvat de hierboven gepresenteerde theoretische concepten en laat zien hoe wij de geleefde ervaringen van de adolescenten meer fenomenologisch willen onderzoeken, met andere woorden wat er intern met het zingevingsproces gebeurt wanneer mensen te maken krijgen met overweldigende, ingrijpende of breukervaringen (Hartog et al. 2020). Een levensgebeurtenis kan conflicteren met iemands (ultieme) doelen, verwachtingen en levensbeschouwing (of betekenisstelsel), waardoor er een interpretatiecrisis ontstaat en (mogelijk) een proces van narratieve betekenisgeving en integratie. De feedbackpijlen in het

model wijzen erop dat betekenisgeving en integratie geen lineair, maar een iteratief proces zijn.

Figuur 1. Narratieve betekenisverlening van levensgebeurtenissen (Hartog et al. 2020, 741)

Methode

Zoals aangegeven zijn in 2022 acht adolescenten uit alle niveaus van een middelbare school in Nederland geïnterviewd na overleg met docenten, coaches/mentoren en ouders/verzorgers. Er is gebruik gemaakt van een half-gestructureerd interview-instrument (*LISA Life In Sight Application*) dat ontwikkeld is voor onderzoek naar ervaringen van contingentie in het leven van alledag en verschillende contexten (Van den Brand et al. 2014; Kruizinga et al. 2013; 2019). Uiteindelijk vormt het onderzoeksinstrument tegelijk een gespreksinstrument om de geïnterviewde gestructureerd uit te nodigen de ervaringen te vertellen en te interpreteren. Per respondent zijn er twee interviews afgenomen in een tijdsbestek van twee weken. De interviews duurden maximaal 75 minuten per gesprek. Tijdens het eerste interview werd er een levenslijn getekend met hoogte- en dieptepunten (zowel verleden als toekomst); de drie belangrijkste momenten werden geselecteerd en besproken; en ten slotte werd er gevraagd naar doelen. Na het eerste gesprek werd er een verbatim gemaakt en vond er een analyse plaats (van levenslijn, gebeurtenissen, levensdoelen en coherentie). Zo werd er bijvoorbeeld gekeken naar de impact van een gebeurtenis op een respondent (situationeel, existentieel of spiritueel/religieus) en de samenhang tussen doelen en gebeurtenissen.

Het verbatim werd een week voor aanvang van het tweede gesprek aan respondenten verstrekt. Tijdens het tweede gesprek werd er gereflecteerd op de data (narratieve reconstructie) uit het eerste interview en werd er een nieuw instrument ingezet (SOMECAM) om levensdoelen boven tafel te krijgen. Ten slotte werd er samen met respondent gereflecteerd op de samenhang tussen doelen en gebeurtenissen.

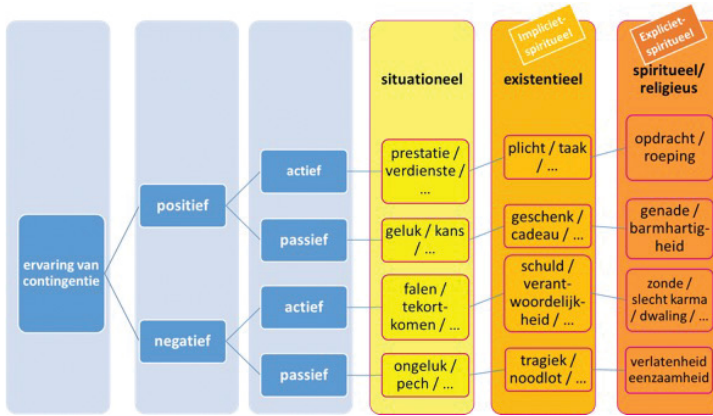
Omdat de narratieve reconstructie centraal staat in dit onderzoek, is er sprake van een dubbele interpretatie. Met deze dubbele interpretatie wordt bedoeld dat de geïnterviewde met ondersteuning van de onderzoeker zijn eigen ervaringen interpreteert. Vervolgens interpreteert de onderzoeker de interpretatie van de geïnterviewde. Hiervoor heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van de meest basale gesprekshoudingen (empathie en echtheid) en counselingstechnieken (actief luisteren, open vragen, nuancerende empathie, etc.). Ook werden er tijdens het eerste gesprek 12 woorden (uit LISA) aangereikt (en soms uitgelegd), en tijdens het tweede gesprek 26 uitspraken (uit SOMECAM). Ook werd de respondent in het tweede gesprek gevraagd samenhang aan te brengen tussen gebeurtenissen en doelen. Dit betekende soms dat de onderzoeker op verbanden wees die de respondent nog niet had gezien.

Bij de analyse werd gebruikt gemaakt van de *Directed Content Analysis* (DCA), een deductieve benadering die geschikt is om een reeds bestaand theoretisch kader te valideren of uit te breiden en te zoeken naar reeds gevestigde concepten. DCA omvat verschillende rondes van vertrouwd raken met de gegevens, identificatie, labeling en codering van thema's en categorieën, het vergelijken van tekstfragmenten en de toegewezen codes (Hsieh en Shannon 2005). Bij de toepassing van deze thematische analysemethode werd in dit onderzoek gebruik gemaakt van vooraf opgestelde theoretische concepten en codes die vervolgens verfijnd en aangevuld werden met subcategorieën (Van Staa en de Vries 2014). Hiervoor is de onderzoeksvraag opgesplitst in zes deelvragen die een antwoord op de hoofdvraag vanuit zes modelrelaties helpen benaderen. Op basis van deze deelvragen werden de interviews (eerste en tweede gesprek incl. verdiepende vragen en antwoorden) geanalyseerd. De analyse van het tweede gesprek vormde een vergelijkingsmogelijkheid met de analyse van het eerste gesprek. Tekstfragmenten die niet meteen gelabeld konden worden, werden later inductief gecodeerd. Voor een beter overzicht zijn deze in figuur 1 genummerd terug te vinden.

De 1ste deelvraag naar de relatie tussen contingente levensgebeurtenissen en levensdoelen luidt: *Welke waardering geven adolescenten aan ervaringen van contingentie?* De respondenten werd gevraagd een levenslijn te tekenen met hoogte- en dieptepunten uit hun leven. Bij elke gebeurtenis werd aan hen gevraagd een passende emotie te omschrijven. Vanuit het motivatie-theoretische perspectief (Frijda 2008) vormen indringende levensgebeurtenissen en persoonlijke levensdoelen een conflict. Emoties kunnen hierbij als disposities van bronbelangen worden beschouwd. De emotie laat zien welke betekenis iets voor iemand heeft. In dit geval zou dat een uitspraak over het conflict tussen levensgebeurtenis en levensdoel zijn. Angst zou dan bijvoorbeeld naar een te verwachten negatief effect kunnen verwijzen van een gebeurtenis op een levensdoel dat de betreffende persoon nastreeft. De respondenten kunnen hierbij (m.b.v. kaartjes) uit 17 emoties kiezen (zoals: angst, woede, verdriet, verwondering, vreugde, etc.) (Van den Brand et al. 2014).

De 2de deelvraag naar de interpretatie van ervaringen van contingentie luidt: *Welke betekenis geven adolescenten aan ervaringen van contingentie?* Hiervoor is gebruikt gemaakt van het ADCL-schema (Aspecten en Dimensies van Contingente Levenservaringen) (Scherer-Rath 2013). Het schema is bedoeld om betekenissen van ervaringen te interpreteren en te structureren (zie figuur 2). Allereerst kunnen mensen een gebeurtenis als positief of negatief beoordelen. Ten tweede als actief of passief; een gebeurtenis kan leiden tot bijvoorbeeld 'schuld' (actief), maar een gebeurtenis kan iemand ook zijn overkomen, waardoor er mogelijk sprake is van een tragisch lot (passief). Vervolgens kan een gebeurtenis als situationeel, existentieel of spiritueel/religieus worden omschreven. Een situationele gebeurtenis heeft een beperkte invloed op de persoon; bijvoorbeeld een adolescent ervaart een schooluitje in een pretpark als bijzonder plezierig (positief/passief/geluk). Bij een existentiële gebeurtenis wordt de identiteit van een persoon geraakt; denk aan een adolescent die zijn moeder verliest door toedoen van een auto-ongeluk. Ten slotte kunnen gebeurtenissen ook nog religieus of spiritueel worden geduid. Zo kan een adolescent zich in een crisis door God verlaten voelen (negatief/passief/religieus).

Figuur 2. Aspecten en Dimensies van Contingente Levenservaringen - ADCL-schema (Scherer-Rath 2013, 186)

De 3de deelvraag naar ultieme levensdoelen luidt: *Welke (ultieme) levensdoelen en waarden hebben adolescenten?* Deze vraag is zowel in het eerste als tweede gesprek besproken. Adolescenten is gevraagd om hun levenslijn door te trekken naar de toekomst en belangrijke doelen te formuleren. In het tweede gesprek is er gebruik gemaakt van *The Sources of Meaning Card Method (SOMECAM)* (La Cour en Schnell 2020), met als doel om (extra) ultieme doelen en waarden boven tafel te krijgen. De methode kent drie stappen. In de eerste stap wordt de respondent gevraagd om enkele uitspraken te selecteren uit een stapel van zesentwintig uitspraken die allemaal ‘een bron van betekenis’ betreffen, zoals de uitspraken: ‘Mijn religie geeft mij kracht’ of ‘Ik streef naar innerlijke harmonie.’ Tijdens de tweede stap worden er verdiepende vragen gesteld aan de respondent, zoals: ‘Waar dacht je aan toen je deze uitspraak koos?’ En bij de derde stap geeft de onderzoeker een samenvatting aan de respondent, die daarop bevestigt dat de samenvatting correspondeert met zijn of haar levensdoelen en -waarden. Elke bron correspondeert met een bepaalde dimensie. Zo zijn er vijf dimensies: verticale transcendentie (verwijst naar de niet-wereldse realiteit); horizontale transcendentie (verwijst naar de wereldse realiteit); zelfverwerkelijking; orde; en welzijn en relaties.

De 4de deelvraag naar levensbeschouwing luidt: *In hoeverre is er al sprake van een ontwikkeling van een levensbeschouwing?* De levensbeschouwing werd op basis van het interview geïnterpreteerd met behulp van de vier niveaus van Van der Ven (1996) die het verschil tussen verticale en horizontale transcendentie vanuit de relatie tussen God of een hogere macht en de mens proberen in beeld te brengen. Absolute transcendentie: het leven van mensen wordt

volledig bepaald door God of een hogere macht. Immanente transcendentie: God of een hogere macht oefent invloed uit op het leven van mensen, maar mensen hebben een bepaalde regie over hun leven. Transcendente immanentie: mensen kunnen zichzelf overstijgen en in contact komen met God of een hogere macht. Absolute immanentie: het leven van mensen bestaat alleen uit een immanente werkelijkheid. De mens bepaalt zijn leven volledig zelf.

De 5de deelvraag naar de relatie tussen ultieme levensdoelen en levensbeschouwing luidt: *In hoeverre is er (in)congruentie tussen levensgebeurtenissen en (ultieme) levensdoelen?* In het tweede gesprek is hier samen met de respondent op gereflecteerd. Er is sprake van congruentie in de narratieve reconstructie van de interpretatie van levensgebeurtenissen als: een levensgebeurtenis als hoogtepunt ervaren wordt en deze ervaring vanuit een ultiem levensdoel kan worden verklaard, omdat de levensgebeurtenis het streven bevordert het levensdoel te kunnen bereiken. En: een levensgebeurtenis als dieptepunt ervaren wordt en deze ervaring vanuit een ultiem levensdoel kan worden verklaard, omdat de levensgebeurtenis het streven belemmert het levensdoel te kunnen bereiken (Scherer-Rath et al. 2012). Een spanningsveld, bijvoorbeeld het verlies van een dier, terwijl de persoon erg gesteld is op dieren, laat zien dat een persoon problemen ervaart het gebeuren een plekje te geven; het is in dit geval congruent. Er is sprake van incongruentie (dat er geen relatie te vinden is tussen gebeurtenis en doel) bij de respondent als er (nog) geen woorden gegeven kunnen worden aan de ervaring of als het de respondent ontbreekt aan (ultieme) doelen (de gebeurtenis heeft geen connectie met een ultiem doel).

De 6de deelvraag naar de narratieve integratie van de ervaring van contingentie luidt: *Wat is de mate van narratieve integratie?* Na afloop van de interviews vond er een interpretatie plaats aan de hand van de vier modi: ontkenning, erkenning, acceptatie en realisering.

Aan het einde van het tweede gesprek werd aan de adolescenten de vraag gesteld hoe zij deze reflectie op hun levensverhaal waardeerden. De adolescenten kregen hiervoor kaartjes aangereikt met daarop de woorden: tevreden, ontevreden, plezierig, onplezierig, zinvol, zinloos, geen mening. Vervolgens sprak de adolescent zijn/haar waardering uit m.b.v. een 5-punts Likert-schaal.

Op basis van modellen en schema's zijn in de analyse uiteindelijk 39 codes (17 emoties, 12 dimensies, 5 bronnen van betekenis, 4 modi van integratie, 1 levensbeschouwing) geformuleerd die in 5 codegroepen (ervaring, dimensies, bronnen, integratie, levensbeschouwing) werden samengevat. Ter onder-

steuning van de validiteit van het onderzoek heeft tijdens het tweede gesprek een member-check plaatsgevonden. Ook na afloop van het onderzoek heeft elke respondent middels peer review de resultaten (kritisch) gelezen en feedback gegeven.

Resultaten

Het pilotonderzoek heeft acht unieke portretten opgeleverd. In de appendix is per respondent een samenvatting terug te lezen. Hier volgt een synthese.

Er zat een grote variatie in de beantwoording van **deelvraag 1**, zowel in de manier waarop deze ervaringen werden verteld (het narratief) als in de mate van contingentie. Sommige respondenten hebben behoorlijk wat voor de kiezen gekregen, waarbij het leven aanzienlijk ontwricht werd. Een enkele respondent had nagenoeg alleen positieve ervaringen van contingentie. Ook de manier waarop het leven werd verteld, varieerde. Ook de levenslijn werd nogal divers getekend; één respondent had allemaal puntjes op het papier gezet (maar geen lijn), één respondent had de levenslijn boven de middellijn getekend (dus geen dieptepunten). Ook bij het doorvragen konden zes respondenten redelijk goed reageren, twee respondenten hadden veel moeite zich uit te drukken. Met de narratieve verbeelding, de levenslijn naar de toekomst, hadden vijf geen moeite, drie wel. Ten slotte werd duidelijk dat er bij elke waardering 'een belang' zat, bijvoorbeeld het belang van een sterke vader, of het belang van vriendschap, waarbij de emoties de mate van belang weer gaven. Niet elke respondent was in staat dit belang goed te verwoorden.

Bij **deelvraag 2** kregen de respondenten twaalf uitspraken met woorden aangeboden. Ook hier was de variatie groot, met name in de manier waarop respondenten betekenis konden geven aan de ervaring. Twee respondenten hadden grote moeite met de woorden, de anderen reageerden vrij snel en konden helder verwoorden waarom hij of zij voor dat woord hadden gekozen. Bij drie respondenten was het moeilijk om deze uitspraken te onderbouwen vanuit het narratief bij de levenslijn, met name omdat zij zeer beknopt over hun leven spraken. Slechts twee respondenten (en één respondent bij één ervaring) betrokken de transcendente werkelijkheid erbij. Verder was bij alle respondenten zichtbaar dat er na de negatieve gebeurtenis een proces van betekenisgeving werd gestart, bijvoorbeeld in de vorm van levensvragen.

Deelvraag 3 ging over (ultieme) levensdoelen en waarden. Drie respondenten hadden, ook non-verbaal, moeite met het formuleren van hun levensdoelen, maar slaagden er in het tweede gesprek wel in om (minimaal) 5 uitspraken

(uit het onderzoeksinstrument SOMECAM) te selecteren. Bij alle respondenten was dit instrument behulpzaam, en ook zeker bevestigend. Bijna alle respondenten bleven vasthouden aan hun eerder geformuleerde doelen, wat er op duidt dat de nieuwe doelen (uit SOMECAM) nog niet echt geïntegreerd waren. Zes respondenten hebben hun ultieme levensdoelen verdeeld over ten minste drie dimensies. Twee respondenten hebben hun belangrijkste doelen in twee dimensies. De dimensie ‘verticale transcendentie’ werd één keer benoemd; ‘horizontale transcendentie’ kwam zes keer terug. Verder viel op dat de dimensie ‘zelfverwerkelijking’ door alle respondenten als belangrijk wordt beschouwd. De dimensie ‘welzijn en relaties’ was voor zeven respondenten belangrijk. De dimensie ‘orde’ was bij één respondent sterk zichtbaar.

Deelvraag 4 behelsde de fundamentele werkelijkheid in het levensverhaal van de respondent. De levensbeschouwing is de cohesie die ontstaat in het vertellen van het levensverhaal. Er is bij zeven respondenten sprake van ‘transcendente immanentie’; zij gaven bij het uitkiezen van hun doelen en/of bij de reflectie op betekenisgeving blijk van een geloof in een transcendente werkelijkheid. Bij zes van de zeven respondenten ging het om een horizontale zelftranscendentie, waarbij zij aangaven ‘zichzelf te willen overstijgen’ door bijvoorbeeld te werken aan een duurzame wereld. Bij één van de zeven respondenten was ook verticale transcendentie aan te treffen, omdat hij/zij ‘meer wil doen met het geloof’. Een respondent bekeek het leven vanuit een absolute immanentie.

Deelvraag 5 ging over de mate van (in)congruentie. Bij vier respondenten werd er congruentie vastgesteld. Dit betekende dat sommige leerlingen een inzicht kregen, in de zin van: ik zie nu mijn leven in samenhang en ik zie de spanning tussen bepaalde doelen en gebeurtenissen. Eén respondent zei: ‘Alles hangt met alles samen.’ Bij vier respondenten was er sprake van gedeeltelijke congruentie.

Deelvraag 6 betrof de mate van narratieve integratie. Bij de reflectie op betekenisgeving konden respondenten twaalf uitspraken met bepaalde woorden kiezen, behorende bij drie dimensies: situationeel, existentieel en religieus/spiritueel (de religieuze of spirituele dimensie beschrijft ervaringen die existentieel van aard zijn en tegelijk inhoudelijke verbanden omvatten met het religieuze, spirituele of transcendente). Zodra iemand de impact van een ervaring als existentieel beschrijft, erkent hij daarmee de contingentie. Deze dimensie past bij de modaliteiten ‘erkenning’ en ‘acceptatie’. Als een respondent een heftige ervaring als situationeel interpreteert en dus niet als existentieel, dan zou je ervan uit kunnen gaan dat er iets wordt ontkend. Bijvoorbeeld één respondent heeft de ervaring van gepest worden niet als

existentiële ervaring geïnterpreteerd, terwijl later bleek dat er veel lading op het onderwerp zat. De moeilijkheid zat bij de interpretatie van 'acceptatie' en 'ontvangen'. De onderzoeker zag dat de meeste respondenten worstelden om deze ervaringen een plek te geven in hun levensverhaal. Dit bleek o.a. door het stellen van de levensvraag: waarom overkomt mij dit?

En ten slotte **de afsluitende vraag**: *Hoe waarderen adolescenten deze reflectie op hun levensverhaal?* Alle respondenten waren positief over deze reflectie. Vervolgens hebben de respondenten de Likert-schaal ingevuld, met als uitkomst dat acht respondenten (ten minste) tevreden zijn, zes het plezierig vonden en zes (tenminste) zinvol. Zeven respondenten zouden dit aan anderen aanbevelen, één respondent kruiste 'geen mening' aan.

De antwoorden op de deelvragen helpen de hoofdvraag te beantwoorden, die luidt: hoe interpreteren en integreren adolescenten ervaringen van contingentie in hun leven van alledag? In dit onderzoek is duidelijk geworden welke ingrijpende gebeurtenissen jongeren meemaken. Deze gebeurtenissen maken inbreuk op de meest basale behoeften, namelijk de behoefte aan zelfcoherentie: de behoefte een geworteld en heel mens te zijn. Spanningsvelden tussen levensdoelen en ervaringen van contingentie werden zichtbaar. Thema's als eenzaamheid, uitsluiting, suïcide, ziekte, rouw, verlieservaringen, schuld, schaamte en 'moeilijke' emoties (verdriet, boosheid, angst) passeerden de revue. En dat riep in eerste instantie allerlei copingmechanismen op (bijvoorbeeld door de angst onder controle te krijgen of het vermijden van het onderwerp), maar zeker ook zingevingsvragen. Vanuit de onderzoeksresultaten wordt zichtbaar dat respondenten belangen hebben bij en worstelen met ingrijpende gebeurtenissen. Dat is terug te zien in emoties, betekenisgeving (waaronder levensvragen) en de behoefte weer terug te keren naar het 'oude' normaal, wat bij een aantal respondenten een 'nieuw' normaal wordt. De respondenten vonden het fijn om hun verhaal te doen, zonder dat iemand daar direct een oordeel over had. De respondenten moesten actief nadenken over alle vragen en werden zo uitgedaagd woorden te geven aan hun verhaal; hoe moeilijk ze dat soms ook vonden.

Uit het onderzoek blijkt hoe belangrijk doelen zijn, maar ook hoe moeilijk de respondenten het vinden om levensdoelen te formuleren. De behoefte om het leven te leven vanuit de eigen waarden is overduidelijk aanwezig bij de respondenten. Maar ook 'zin' werd duidelijk zichtbaar in tal van uitspraken, zoals: 'Zolang ik me kan herinneren, help ik mensen; ik kan niet tegen onrecht.' En: 'Van reizen leer je de wereld vanuit een ander perspectief te bekijken; ik kan het iedereen aanraden. En mogelijk word je ook dankbaar voor alles wat je nu

al hebt.' Dat horizontale transcendentie zo vaak terugkomt, is veelzeggend. Het geeft doel en richting en draagt bij aan een gevoel van tevredenheid, plezier en zinvolheid. Ook hier zit de meerwaarde in het structureel ondersteunen van adolescenten op het gebied van ultieme levensdoelen. Verder werd zichtbaar hoe fragiel de levensbeschouwing (nog) is. Ten slotte hebben de respondenten deze reflectie als positief ervaren; ze vonden het zinvol, waren tevreden, zagen overzicht en samenhang, werden zich bewust van waarden en doelen. Zowel het negatieve als het positieve in het leven van de respondenten kreeg in dit gesprek aandacht. En daar kwamen ook positieve reacties op, zoals: 'Ik ben tot de ontdekking gekomen dat er geen emoties meer aan vastzitten.' Of: 'Het voelt een beetje als therapie.' Het 'negatieve' werd weer even gezien voor wat het was, en kreeg een plek in het levensverhaal.

Discussie

Op basis van de beantwoording van de hoofdvraag is er ook een positief oordeel te geven over de vraag naar een mogelijke zingevingbegeleiding op school. Zingevingbegeleiding is mogelijk en wenselijk. Het onderzoeksinstrument bleek goed toepasbaar op deze doelgroep als gespreksinstrument. Ook heeft de reflectie op zingeving en contingentie bij adolescenten in het voortgezet onderwijs een toegevoegde waarde. Door de zoektocht naar zingeving ontwikkelen mensen bepaalde competenties, zoals het leren verdragen dat je als mens soms vastloopt en het niet meer weet. Hierdoor worden mensen uitgedaagd afstand te nemen van vanzelfsprekendheden en oude handelingspatronen. Pas dan wordt men creatief en gaat op zoek naar nieuwe mogelijkheden. De uiteenzetting van de eigen levensvisie kan adolescenten ondersteunen om hun eigen inspiratie te ontdekken, omdat juist hier de kern van het menselijk bestaan voelbaar wordt. Geestelijke verzorging heeft als taak mensen hierbij te ondersteunen. Waarom zou je dit ook niet aanbieden op de middelbare school?

Dat een aantal respondenten moeite had met het formuleren van levensdoelen en het construeren van een levensverhaal heeft vooral te maken met de psychologische ontwikkeling van een kind; die kan namelijk nogal verschillen. Vanaf 7 à 8 jaar oud beginnen kinderen hun dagelijkse activiteiten te organiseren rondom 'persoonlijke doelen'. Ook is een kind van 8 jaar oud in staat een levensverhaal te vertellen. Een van de meest opvallende kwalitatieve veranderingen tijdens de ontwikkeling van het kind betreft het kunnen leggen van oorzakelijke verbanden tussen gebeurtenissen in het verleden en

hun eigen persoonlijkheid. Slechts 20% van de 8-jarigen maakte deze connecties in hun levensverhalen, maar meer dan 75% van de 12- tot 20-jarigen legde deze connecties, die essentieel lijken om voor zichzelf betekenis te halen uit levensgebeurtenissen (Reese et al. 2010, 24). Bij adolescenten is er een duidelijke verhoging van temporele coherentie te zien, gevolgd door een verhoging van causale en thematische coherentie in de midden en late adolescentie (Fivush et al. 2017, 136). 'Narrative identity emerges gradually, in fits and starts, through daily conversations and social interactions, introspection, decisions young people make regarding work and love, and normative and serendipitous passages in life...' (McAdams 2021, 125). Juist het feit dat een aantal respondenten moeite had met het formuleren van doelen en/of het construeren van een verhaal laat het belang van begeleiding zien, zeker in een culturele omgeving waarin een veelvoud aan betekenissen is te vinden. Deze vorm van begeleiding onderscheidt zich van bijvoorbeeld mentoraat (veelal oplossingsgericht) of therapie (veelal gericht op coping). Ook al zijn er wellicht mentoren of therapeuten die aandacht geven aan zingevingsvragen, de discipline van de geestelijke verzorging (counseling) is een wezenlijk andere.

Het is wenselijk verder onderzoek te doen naar het effect van structurele begeleiding op de mentale gezondheid van adolescenten, bijvoorbeeld in de vorm van geestelijke verzorging of counseling. Om de toegevoegde waarde te kunnen aantonen, bijvoorbeeld ten opzichte van het mentoraat, is het nodig een breder onderzoek op te zetten, bijvoorbeeld door het monitoren van twee klassen, gedurende een jaar. Waarbij de ene klas een jaar normale begeleiding krijgt, en de andere klas daar bovenop individuele counselinggesprekken krijgt aangeboden. Hierbij kan ook gekeken worden naar hoe geestelijke verzorging in het onderwijs (of schoolcounseling) in de ons omringende landen wordt vormgegeven. Welke problematiek komen schoolcounselors tegen? Hoe ervaren ze hun rol? En wat vinden leerlingen van deze gespreks- en begeleidingsvorm?

Een andere aanbeveling betreft het predicaat 'gezonde school'. Huber (2014) ontwikkelde het concept van de Positieve Gezondheid, uitgewerkt in zes dimensies: mijn lichaam, dagelijks leven, meedoen, mijn gevoelens en gedachten, zingeving (nu en later) en kwaliteit van leven (lekker in je vel zitten). Haar concept wordt vooral in de zorg toegepast, maar waarom ook niet in het onderwijs? Docenten zouden onderwerpen rondom zingeving terug kunnen laten keren in de lesstof, en ook mentoren zouden nieuwe vaardigheden kunnen leren om leerlingen professioneel te ondersteunen.

Een laatste aanbeveling betreft persoonlijke vorming. De aandacht daarvoor komt nog maar matig uit de verf in het voortgezet onderwijs (Dohmen 2022). Volgens Plato moet de ziel letterlijk ópgeleid worden; en volgens Aristoteles moet de mens het goede leven leren te leven (Derkse 2011). Met andere woorden: hoe leren we adolescenten hun eigen narratief te cultiveren in het licht van de ‘master narratives’? De vraag stellen is het antwoord geven: door jongeren in te wijden in de filosofie (in de zin van zelfvorming) en na te laten denken over de onbeschikbaarheid (onbeheers- en onvoorspelbaarheid) van het leven (Rosa 2022), hun eigen denken, verlangens, motivaties, ultieme doelen én hen daarbij deskundig te ondersteunen, zodat jongeren zich kunnen ontwikkelen tot volwassenen.

Literatuur

- Adams, Gerald R., en Sheila K. Marshall. 1996. “A Developmental Social Psychology of Identity: Understanding the Person-in-Context.” *Journal of Adolescence*, 19, no. 2: 429-42. <https://doi.org/10.1006/jado.1996.0041>.
- Adler, Jonathan M., Jennifer Lodi-Smith en Iliane Houle. 2016. “The Incremental Validity of Narrative Identity in Predicting Well-Being: A Review of the Field and Recommendations for the Future.” *Personality and Social Psychology Review* 20, no. 2: 142-75. <https://doi.org/10.1177/1088868315585068>.
- Bluck, Susan, en Tilmann Habermas. 2000. “The Life Story Schema.” *Motivation and Emotion* 24, no. 2: 121-47. <https://doi.org/10.1023/A:1005615331901>.
- Brand, Jos van den, Michael Scherer-Rath, Chris Hermans en Piet Verschuren. 2014. “An Instrument for Reconstructing the Interpretation of Life Stories.” In *Religious Stories We Live By. Narrative Approaches in Theology and Religious Studies*, geredigeerd door Ruard Ganzevoort, Maaïke de Haardt en Michael Scherer-Rath, 169-80. Leiden: Brill.
- Crone, Eveline. 2008. *Het puberende brein. Over de ontwikkeling van de hersenen in de unieke periode van de adolescentie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Derkse, Wil. 2011. *Essays over vorming in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Dohmen, Joep. 2022. *Iemand zijn. Filosofie van de persoonlijke vorming*. Amsterdam: Uitgevers Ambo Anthos.
- Dweck, Carol S. 2017. “From Needs to Goals and Representation: Foundations for a Unified Theory of Motivation, Personality and Development.” *Psychological Review* 124, no. 6: 689-719. <https://doi.org/10.1037/rev0000082>.
- Emmons, Robert A. 1999. *The Psychology of Ultimate Concerns. Motivation and Spirituality in Personality*. New York/London: The Guilford Press.

- Emmons, Robert A. 2005. "Striving for the Sacred." *Journal of Social Issues* 61, no. 4: 731-45.
- Fivush, Robyn, Jordan A. Booker en Matthew E. Graci. 2017. "Ongoing Narrative Meaning-Making Within Events and Across the Life Span." *Imagination, Cognition and Personality* 37, no. 2: 127-52. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1177/0276236617733824>.
- Frijda, Nico. 2008. *De wetten der emoties*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Hammack, Phillip L. 2008. "Narrative and the Cultural Psychology of Identity." *Personality and Social Psychology Review* 12: 222-47. <https://doi.org/10.1177/1088868308316892>.
- Hartog, Iris, Michael Scherer-Rath, Renske Kruizinga, Justine Netjes, José Hendriques, Pythia Nieuwkerk, Miriam Sprangers en Hanneke van Laarhoven. 2020. "Narrative Meaning Making and Integration: Toward a Better Understanding of the Way Falling Ill Influences Quality of Life." *Journal of Health Psychology* 25, no. 6: 738-54. <https://doi.org/10.1177/1359105317731823>.
- Hsieh, Hsui-Fang, en Sarah E. Shannon. 2005. "Three Approaches to Qualitative Content Analysis." *Qualitative Health Research* 15, no. 9: 1277-88.
- Huber, Machteld A.S. 2014. *Towards a New, Dynamic Concept of Health: Its Operationalisation and Use in Public Health and Healthcare and in Evaluating Health Effects of Food*. Proefschrift, Maastricht University. <https://doi.org/10.26481/dis.20141217mh>.
- Joas, Hans. 2016. *Do We Need Religion? On the Experience of Self-Transcendence*. New York: Routledge.
- Keupp, Heiner, Thomas Ahbe, Wolfgang Gmüt, Renate Höfer, Beate Mitscherlich, Wolfgang Kraus en Florin Straus. 2008. *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Kruizinga, Renske, Michael Scherer-Rath, Hans Schilderman, Miriam Sprangers en Hanneke van Laarhoven. 2013. "The Life Insight Application Study (LISA): Design of a Randomized Controlled Trial to Assess the Role of an Assisted Structured Reflection on Life Events and Ultimate Life Goals to Improve Quality of Life of Cancer Patients." *BMC Cancer* 13: 360. <https://doi.org/10.1186/1471-2407-13-360>.
- Kruizinga, Renske, Michael Scherer-Rath, Hans Schilderman, Miriam Sprangers en Hanneke van Laarhoven. 2015. "Het LISA-model: Gestructureerde gesprekken over ervaringen van contingentie en ultieme levensdoelen." *Psyche en Geloof* 26, no. 4: 215-26.
- Kruizinga, Renske, Michael Scherer-Rath, Hans Schilderman, Iris Hartog, Jacoba van der Loos, Hantje Kotze, Anneke Westermann et al. 2019. "An Assisted Structured Reflection on Life Events and Life Goals in Advanced Cancer Patients: Outcomes of a Randomized Controlled Trial (Life InSight Application (LISA) study)." *Palliative Medicine* 33, no. 2: 221-31. <https://doi.org/10.1177/0269216318816005>.

- Lyytikäinen, Pirjo. 2012. "Paul Ricœur and the Role of Plot in Narrative Worldmaking." In *Rethinking Mimesis. Concepts and Practices of Literary Representation*, geredigeerd door Saija Isomaa, Sari Kivistö, Pirjo Lyytikäinen, Sanna Nyqvist, Merja Polvinen en Riika Rossi, 47-72. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- McAdams, Dan P. 2021. 'Narrative Identity and the Life Story'. In *Handbook of Personality: Theory and Research*, geredigeerd door O.P. John en R.W. Robins, 122-41. New York: The Guilford Press.
- Reese, Elaine, Chen Yan, Fiona Jack en Harlene Hayne. 2010. "Emerging Identities: Narrative and Self from Early Childhood to Early Adolescence. Narrative Development in Adolescence." In *Narrative Development in Adolescence: Creating the Storied Self*, geredigeerd door Kate C. McLean en Monisha Pasupathi, 23-43. New York: Springer.
- Ricœur, Paul. 1984. *Time and Narrative*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricœur, Paul. 1992. *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rosa, Hartmut. 2022. *Onbeschikbaarheid*. Amsterdam: Uitgevers Boom.
- Scherer-Rath, Michael. 2013. "Ervaring van contingentie en spirituele zorg." *Psyche & Geloof* 24, no. 3: 184-95.
- Scherer-Rath, Michael. 2014. "Narrative Reconstruction as Creative Contingency". In *Religious Stories We Live By. Narrative Approaches in Theology and Religious Studies*, geredigeerd door Ruard Ganzevoort, Maaïke de Haardt en Michael Scherer-Rath, 131-42. Leiden: Brill.
- Scherer-Rath, Michael, Jos van den Brand, Corry van Straten, Linda Modderkolk, Cisca Terlouw en Erik Hoencamp. 2012. "Experience of Contingency and Congruent Interpretation of Life Events in Clinical Psychiatric Settings: A Qualitative Pilot Study." *Journal of Empirical Theology* 25: 127-52. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341242>.
- Smit, Job. 2015. *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Delft: Eburon.
- Staa, AnneLoes, en Kirsten de Vries. 2014. "Directed content analysis: een meer deductieve dan inductieve aanpak bij kwalitatieve analyse." *KWALON* 19, no. 3: 46-54.
- Straub, Jürgen. 2007. "Geschichten erzählen, Geschichte bilden. Grundzüge einer narrativen Psychologie historischer Sinnbildung." In *Erzählung, Identität und historisches Bewusstsein. Die psychologische Konstruktion von Zeit und Geschichte. Erinnerung, Geschichte, Identität*, geredigeerd door Jürgen Straub, 81-169. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Ven, Johannes A. van der. 1996. "De structuur van het religieuze bewustzijn: verkenning van de spanning tussen religiositeit en kerkelijkheid." *Tijdschrift voor Theologie* 36, no. 1: 39-60.

- Weeseman, Yvonne, Hanneke van Laarhoven en Michael Scherer-Rath. 2019. "Modes of Narrative Integration of Experiences of Contingency in Highly Sensitive Children: A Qualitative Pilot Study." *Journal of Empirical Theology* 32, no. 2: 211-31. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341392>.
- Wester, Fred. 1991. *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Uitgever Dick Coutinho.
- Wuchterl, Kurt. 2019. "Religious-Philosophical Contingency and Empirical Theology." *Journal of Empirical Theology* 32, no. 2: 169-87. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341390>.

Appendix: Acht portretten

Hieronder volgen acht korte portretten waarin de centrale onderzoeksresultaten in beeld komen. De bijhorende tabellen zijn onderverdeeld in drie hoofdkolommen. In de kolom ‘narratieve reconstructie’ worden de door de respondenten genoemde gebeurtenissen en de toegepaste waardering als ook de ultieme levensdoelen¹ vermeld. Kolom ‘reflectie’ omvat de funderende werkelijkheid (analyse door onderzoeker) en de analyse van de betekenisgeving van de respondent met behulp van het ADCL-schema.² De samenhang (congruentie), mate van integratie en waardering van het gesprek staan onder ‘persoon’.

Respondent 1

Respondent 1 is goed in staat gedachten te verwoorden omtrent hoogte- en dieptepunten. Drie gebeurtenissen worden als een dieptepunt gewaardeerd en een gebeurtenis als hoogtepunt. Het eerste dieptepunt (gepest worden en de verlieservaring van een familielid vonden tegelijkertijd plaats en werden als één punt op de levenslijn gezet) wordt als tragiek geïnterpreteerd (negatief, passief). R1 zegt: ‘Dat pesten bracht erbovenop: mensen vinden mij niet leuk, ik val niet binnen de norm. Ik heb het er moeilijk mee gehad dat mensen, het fundamentele wat ik ben, niet leuk vinden, dat ik slecht ben.’

Het hoogtepunt (herstel) heeft alles te maken met het tweede dieptepunt: de ingrijpende verlieservaring en de consequenties daarvan. In de reflectie interpreteert R1 deze ervaring als existentieel en spiritueel passief (verlatenheid). Respondent zegt: ‘Ik voelde me niet door God in de steek gelaten, maar wel door IETS.’ Bij de vervelende persoonlijke ervaring heeft R1 gevoelens van schuld. Het herstel wordt als ‘geschenk’ ervaren. Gericht op de toekomst kan de respondent heel wat zaken noemen die belangrijk zijn; de dimensies horizontale transcendentie en welzijn & relaties springen eruit. De funderende werkelijkheid is ‘transcendent immanent’; verschillende keren in het gesprek geeft R1 uiting aan filosofische gedachten (‘we wonen op een vliegende rots in een oneindig universum... het maakt niet uit wat je doet... ergens wel bevrijdend’); en ook bij de levensdoelen wordt zichtbaar wat belangrijk is (o.a. gelukkig zijn). Ook is respondent in staat de samenhang te zien tussen doelen en gebeurtenissen. Respondent is volop bezig de ervaringen een plek te geven in het levensverhaal; er ontstaan zelfs nieuwe inzichten en levensdoelen (‘in het nu leven’). Een vervolggelsgesprek is nodig om de mate van integratie te kunnen expliciteren. Uiteindelijk waardeert respondent deze reflectie als heel zinvol.

Tabel 1. Resultaten respondent 1

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 1	Pestervaring / ziekte in gezin	Dieptepunt	Blij zijn, mensen helpen, ontwikkeling	Transcendente immanentie	n-s-passief n-e-passief
Congruent	Ingrijpende verlieservaring + consequenties	Dieptepunt	Dimensies SOMECAM: HT, ZV, WR		n-s-passief n-e-passief n-t-passief
Integratie: met name erkenning en acceptatie	Vervelende persoonlijke ervaring	Dieptepunt			n-s-passief n-e-actief
Waardering gesprek: heel zinvol	Herstel	Hoogtepunt			p-s-actief p-e-passief

Respondent 2

Respondent 2 heeft veel meegemaakt en is nog volop bezig de gebeurtenissen een plek te geven in het levensverhaal. R2 is heel goed in staat te vertellen en is communicatief sterk. R2 zegt gewend te zijn aan dit soort gesprekken, vanwege therapie, en waardoor zij al als heel volwassen overkomt.

R2 waardeert twee gebeurtenissen als dieptepunt, waarbij de eerste (vooral) als existentieel passief (tragisch) wordt geïnterpreteerd en de tweede als existentieel actief (schuld). R2 zegt: 'Er is een klein stemmetje in mijn hoofd dat zegt: je had het kunnen weten.' Tegelijkertijd zegt respondent: 'Waarom overkomt mij dit nou?' Actief en passief lopen door elkaar.

De hogere werkelijkheid noemt R2, maar wordt summier uitgelegd. Therapie hangt nauw samen met de twee dieptepunten; R2 waardeert therapie uiteindelijk als hoogtepunt (maar de dieptepunten waren hier ook zeker aanwezig). Verder interpreteert respondent therapie als prestatie, plicht en zelfs roeping ('het hoort in mijn levensplan te zitten').

Respondent integreert de doelen uit het tweede gesprek met die uit het eerste, waarbij de doelen zorgeloosheid en 'leven zonder pijn' als belangrijkste worden gezien. Verder is er een duidelijke spanning zichtbaar tussen levensdoelen en gebeurtenissen; R2 erkent overigens de congruentie,

Er worden geen transcendentale doelen genoemd. Toch heeft R2 verschillende uitspraken gedaan die naar transcendentie wijzen (geloof in universum, karma), vandaar dat transcendentale immanentie het beste past. Een derde gesprek zou nodig zijn om de spanning nader te expliciteren, doelen verder te onderzoeken (ook op haalbaarheid) en de mate van integratie verder

te kunnen bepalen. Respondent waardeert deze reflectie als ‘heel zinvol’ en ‘zeer tevreden’.

Behalve dat respondent zelf waarde ziet in deze reflectie op zijn/haar leven, zit er ook waarde in het verder expliciteren van ultieme doelen, fundamentele werkelijkheid, en de verschillende spanningen tussen ultieme doelen en levensgebeurtenissen. Ook zou ondersteuning wenselijk zijn bij de reflectie op beide ingrijpende traumatische ervaringen, met name over de vragen rondom schuld en tragiek.

Tabel 2. Resultaten respondent 2

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 2 Gedeeltelijk congruent Integratie: met name erkenning en acceptatie Waardering reflectie: heel zinvol, zeer tevreden	Ingrijpende traumatische ervaring	Dieptepunt	Leven zonder zorgen / leven zonder pijn	Transcendente immanentie	n-s-passief n-e-passief n-t-passief
	Therapie	Hoogtepunt	Dimensies SOMECAM: ZV, WR		p-s-actief p-e-actief p-t-actief
	Relatie	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief p-t-actief
	Ingrijpende traumatische ervaring	Dieptepunt			n-s-passief n-e-actief n-t-passief

Respondent 3

Respondent 3 had moeite met het onderzoek; uit lichaamstaal (gezichtsuitdrukking, zuchten) bleek dat de vragen lastig werden gevonden. Het verbatim staat vol met afgebroken zinnen. Het lukt respondent goed een levenslijn te tekenen en uiteindelijk vier gebeurtenissen te waarderen. Twee gebeurtenissen waardeert R3 als dieptepunt, twee gebeurtenissen als hoogtepunt. Primair Onderwijs (PO) & angst interpreteert respondent als existentieel, negatief, actief (‘schuld’). R3 vindt het lastig om uit te leggen waarom dit zo is. Familie is een cadeau, maar tegelijkertijd zijn er spanningen rondom een familielid. De auto-immuunziekte is zowel tragiek (‘het heeft nogal wat op zijn kop gezet’) als plicht. Bij ‘dans’ zie ik respondent voor het eerst echt opveren en glimlachen; respondent interpreteert het als cadeau en genade. Het transcendent onder woorden brengen, vindt respondent lastig. Respondent heeft tevens moeite met de narratieve verbeelding en levensdoelen; respondent

geeft aan hier nog niet zo over nagedacht te hebben. De belangrijkste doelen zijn 'geloof' en 'zelfkennis'. Maar ook hier vindt R₃ het lastig uit te leggen wat het geloof voor hem/haar betekent. De funderende werkelijkheid heeft zeker verwijzingen naar het transcendente ('Hij (God) heeft mij wel een familie gegeven'). Verder heeft respondent moeite met het zien van verbanden en zijn er veel losse eindjes. De mate van integratie is daarom ook zeer lastig vast te stellen op basis van deze data; vervolgesprekken zouden nodig zijn om dit te expliciteren. Uiteindelijk waardeert respondent deze reflectie als heel zinvol.

Tabel 3. Resultaten respondent 3

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 3 Gedeeltelijk congruent Integratie: met name erkenning & acceptatie Waardering: heel zinvol	PO & angst	Dieptepunt	Geloof, zelfkennis, creativiteit, genieten Dimensies SOMECAM: VT, HT, ZV, WR	Transcendente immanentie of Immanente transcendentie	n-s-actief n-e-actief
	Familie	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief p-t-passief
	Ziekte	Dieptepunt			n-s-passief n-e-passief p-e-actief
	Dans	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief p-t-passief

Respondent 4

Respondent 4 geeft korte, staccato-achtige antwoorden. Er komt wel een verhaal op gang, maar dit is zeer beknopt, ook wat het aantal woorden betreft. De narratieve competentie staat bij deze respondent nog in de kinderschoenen en heeft wellicht ook te maken met de diagnose autisme. Leerlingen met autisme hebben vaak grote moeite met reflectie-vragen. Zij leven sterk in het 'hier en nu'. Respondent beschrijft drie hoogtepunten en één dieptepunt. Het eerste hoogtepunt (naar andere school gaan) interpreteert respondent als geluk en geschenk; het tweede hoogtepunt (corona) als prestatie en plicht (want respondent krijgt thuis meer gedaan); het dieptepunt (scheiding ouders) ziet respondent als ongeluk en tragiek. En het VO (Voortgezet Onderwijs) als geluk en geschenk (meer uitdaging). Het beschrijven van zijn/haar toekomst en doelen kost hem/haar moeite; respondent heeft daar nog niet zoveel ideeën bij. Vier doelen springen eruit: generativiteit ('ik denk dat wij het niet moeten verpesten voor de mensen die over een paar honderd jaar leven'), gelukkig

zijn, prestatie/succes en gezondheid. De nieuwe doelen uit het instrument SOMECAM lijken nog wat ver van hem/haar af te staan. De funderende werkelijkheid zit het dichtste bij transcendente immanentie, maar ook hier zou verder onderzoek gewenst zijn. Er is congruentie tussen levensdoelen en gebeurtenissen. Over de mate van integratie valt weinig te zeggen omdat de uitleg zo beknopt is. Ook hier is verder onderzoek wenselijk. Respondent waardeert de reflectie als ‘tevreden’, ‘zinnig’, ‘plezierig’. En hij/zij zou deze reflectie zeker aan andere mensen aanbevelen.

Tabel 4. Resultaten respondent 4

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 4 Congruent Integratie: met name erkenning & acceptatie Waardering: zinnig en tevreden	Naar andere school	Hoogtepunt	Generativiteit, gezondheid, succes, gelukkig zijn	Transcendente immanentie	p-s-passief p-e-passief
	Corona	Hoogtepunt			p-s-actief p-e-actief
	Scheiding ouders	Dieptepunt	Dimensies: HT, ZV, WR		n-s-passief n-e-passief
	VO	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief

Respondent 5

Zowel in het eerste als tweede gesprek is respondent 5 communicatief sterk. Respondent vertelt heel veel en kan ook alles helder verwoorden. Ook de narratieve reconstructie kost hem/haar geen enkele moeite, zowel niet wat betreft zijn/haar verleden als zijn/haar toekomst. Je kunt je afvragen of dier en oma een gebeurtenis zijn, maar het instrument biedt daar wel de ruimte voor. En je kunt je afvragen waarom zijn/haar pestverleden niet als belangrijk punt wordt meegenomen op zijn/haar levenslijn. Een vervolgesprek zou hiervoor nodig zijn. Respondent 5 interpreteert dier, oma en vrienden als geluk en geschenk. Respondent interpreteert de ingrijpende verlieservaring als existentieel, negatief, actief (schuld). Respondent zegt: ‘Ik voel me nog steeds schuldig. Elke keer als ik eraan terugdenk, dan is het alsof ik in een bodemloze put terechtkom.’

Zijn/haar belangrijkste doelen zijn: mensen helpen, positief blijven, moraliteit, harmonie, creativiteit. SOMECAM kan met name als een bevestiging

worden gezien. De funderende werkelijkheid ligt het dichtst bij transcendente immanentie (respondent cijfert zichzelf weg door het helpen van anderen). Verder is er congruentie tussen levensdoelen en gebeurtenissen. De mate van integratie is lastig vast te stellen. Respondent erkent de pijn van de ingrijpende verlieservaring. De vraag hoe respondent thema's als eenzaamheid ('ik ben zeg maar zo "lonely" dat ik tegen alles praat') en pesten ('waarom kunnen mensen zo ongelofelijk wreed zijn?') interpreteert is moeilijk te beantwoorden. Een vervolgesprek zou nodig zijn om dit boven tafel te krijgen. Dit gesprek is ondersteunend geweest bij het bewustwordingsproces, het heeft respondent een overzicht gegeven van zijn/haar leven en het heeft hem/haar laten reflecteren op woorden waar hij/zij nog niet eerder over heeft nagedacht. De narratieve competentie is bij deze respondent al goed ontwikkeld. R5 waardeert deze reflectie als 'tevreden', 'plezierig' en 'zinnig'. En respondent beveelt deze reflectie aan andere adolescenten aan.

Tabel 5. Resultaten respondent 5

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 5 Congruent Integratie: met name erkenning Waardering: tevreden en zinnig	Dier	Hoogtepunt	Mensen helpen, positief blijven, creativiteit, etc.	Transcendente immanentie	p-s-passief p-e-passief
	Oma	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief
	Vrienden & relatie	Hoogtepunt	Dimensies: HT, WR, ZV, O		p-s-passief p-e-passief
	Ingrijpende verlieservaring	Dieptepunt			n-s-passief n-e-actief

Respondent 6

Respondent 6 waardeert drie gebeurtenissen als dieptepunt, waarbij de eerste (verhuizing) als positief wordt geïnterpreteerd, omdat er nieuwe mogelijkheden uit voortkwamen (zoals nieuwe vriendschappen). De tweede (logeerpartij) en derde (verlieservaring familielid en dier) gebeurtenis worden beiden als existentieel, negatief, passief gewaardeerd (tragiek). Respondent zegt over de logeerpartij: 'Omdat het gebeurd was, heb ik er nu nog steeds last van... het is gewoon tragiek.'

Uit de reflectie wordt duidelijk dat respondent niets heeft met 'een hogere werkelijkheid'. Wel blijkt uit zijn/haar ultieme doelen het belang van welzijn

en relaties ('ik weet niet of mijn leven door zou kunnen gaan zonder vrienden of zonder mensen die me gelukkig maken') en horizontale transcendentie (zelfkennis). Respondent zegt over zelfkennis: 'Het is belangrijk dat ik weet hoe ik me voel. Dat ik begrijp hoe ik me voel. En dat ik weet wat ik er aan moet doen.'

Er is grotendeels samenhang tussen levensdoelen en gebeurtenissen, alleen het doel 'generativiteit' zou nog verder geëxpliciteerd moeten worden. De fundamentele werkelijkheid past het best bij transcendente immanentie. Er is sprake van horizontale transcendentie (generativiteit en zelfkennis). De mate van integratie past het beste bij acceptatie. Respondent waardeert de reflectie als 'tevreden' en 'plezierig' en zou deze reflectie aanbevelen aan andere leerlingen.

Tabel 6. Resultaten respondent 6

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	FW	ADCL
Respondent 6	Verhuizing	Dieptepunt	Vrienden, gelukkig zijn, zelfkennis	Transcendente immanentie	p-s-passief
Gedeeltelijk congruent	Logeren	Dieptepunt			p-e-passief
Integratie: met name acceptatie	Verlieservaring familielid & dier	Dieptepunt	Dimensies: ZV, HT, VT		n-s-passief
Waardering: tevreden					n-e-passief

Respondent 7

Respondent 7 is vrij beknopt in zijn/haar bewoordingen. Hij/zij heeft een soort rationele nuchterheid. Respondent kiest vijf gebeurtenissen uit die voor hem/haar van belang zijn geweest. De auto-immuunziekte was een dieptepunt, maar ook een beetje een hoogtepunt. De tweede gebeurtenis (naar groep 3 gaan) staat op de nullijn. De andere drie gebeurtenissen zijn hoogtepunten. De auto-immuunziekte heeft R7 als geluk en plicht geïnterpreteerd. Het 'naar groep 3 gaan' was van situationele betekenis. Plusklas en VO zijn een geluk en geschenk. R7 zegt over de plusklas: 'Het was een van de meest positieve herinneringen.' Ook 'nieuwe vrienden' hebben alleen een situationele betekenis. Respondent vindt het lastig om over de toekomst na te denken en zijn/haar belangrijkste doelen. In het tweede gesprek komt hij/zij met

behulp van SOMECAM op beduidend meer doelen, waarvan de meeste in de dimensie zelfverwerkelijking en welzijn & relaties zitten. Respondent zegt: ‘Ik zoek altijd uitdagingen.’

Zijn/haar funderende werkelijkheid zit met name in de dimensie zelfverwerkelijking en kan het beste als absolute immanentie gezien worden (‘ik geloof in de wetenschap’). Er is volledige congruentie tussen doelen en gebeurtenissen. De mate van integratie past het beste bij accepteren en ontvangen. Respondent 7 waardeert de reflectie met de woorden ‘zinnol’ en ‘tevreden’.

Tabel 7. Resultaten respondent 7

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 7 Congruent Integratie: met name acceptatie Waardering: zinvol en tevreden	Ziekte	Dieptepunt	Blij zijn, reden, vrijheid, individualisme, uitdaging Dimensies: ZV, WR	Absolute immanentie	p-s-passief p-e-actief
	Naar groep 3	Nullijn			p-s-passief
	Plusklas	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief
	Naar VO	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief
	Nieuwe vrienden	Hoogtepunt			p-s-passief

Respondent 8

Respondent 8 waardeert twee gebeurtenissen als hoogtepunt, waarbij de eerste (middelbare school) als positief en actief (situationeel en existentieel) wordt geïnterpreteerd (‘dat ik was doorgestroomd naar het vwo, daar was ik wel echt trots op’). De vierde (belangrijke reis) wordt als positief en passief (situationeel en existentieel) geïnterpreteerd. Respondent voelde bij deze reis vooral dankbaarheid (‘ik voelde me heel dankbaar, want alles was mooi, alles was gezellig’). De tweede gebeurtenis (verhuizing) wordt als ongeluk en geschenk gezien, want uiteindelijk komen er uit de verhuizing nieuwe mogelijkheden voort (nieuwe vrienden bijvoorbeeld). De derde gebeurtenis (overlijden van moeder) wordt geïnterpreteerd als ongeluk en tragiek.

Uit de reflectie wordt duidelijk dat respondent ambivalent is ten opzichte van ‘een hogere werkelijkheid’. Wel heeft hij/zij een duidelijke levensvisie: de ander gelukkig maken. Uit zijn/haar ultieme doelen blijkt het belang van horizontale transcendentie (generativiteit, zelfkennis), zelfverwerkelijking (kracht, zelfvertrouwen) en welzijn en relaties (vriendschappen). Respondent

zegt: ‘Als ik een doel zou hebben, dan zou het wel zijn “een steentje bijdragen aan de wereld”. Waarom zijn we anders hier? Het allerbeste wat je kan doen, is iemand anders blij maken.’

Er is gedeeltelijke congruentie tussen levensdoelen en gebeurtenissen. De fundamentele werkelijkheid past het best bij immanente transcendentie. R8 zegt: ‘Soms hoop je natuurlijk wel dat er iets meer is.’ En even later: ‘Er is niks beters en mooiers dan andere mensen gelukkig maken.’ De mate van integratie past het beste bij erkennen en acceptatie.

Tabel 8. Resultaten respondent 8.

Persoon	Narratieve reconstructie			Reflectie	
	Gebeurtenis	Waarde	Ultieme levensdoelen	Funderende werkelijkheid	ADCL
Respondent 8 Gedeeltelijk congruent Integratie: met name erkenning & acceptatie Waardering gesprek: tevreden	Middelbare school	Hoogtepunt	Vrienden, generativiteit, reizen Dimensies: HT, ZV, WR	Transcendente immanentie	p-s-actief p-e-actief
	Verhuizing	Dieptepunt			n-s-passief p-e-passief
	Overlijden moeder	Dieptepunt			n-s-passief n-e-passief
	Belangrijke reis	Hoogtepunt			p-s-passief p-e-passief

Noten

- 1 Hiervoor werd gebruik gemaakt van het SOMECAM-instrument dat 5 dimensies kent: verticale transcendentie (VT), horizontale transcendentie (HT), zelfverwerkelijking (ZV), orde (O), welzijn & relaties (WR).
- 2 Betekenis letters: ‘n’ betekent ‘negatief’, ‘p’ ‘positief’; ‘s’ betekent ‘situationeel’, ‘e’ ‘existentieel’ en ‘t’ ‘transcendent’.

Evangelische protestanten in tijden van secularisering

Joris Kregting en Merijn Wijma*

Summary

The Netherlands is a forerunner in the process of secularization. However, high quality data on whether this also applies to small groups of Protestants hardly exist. This article uses two surveys, administrated in 1988 and 2020 with over 1000 respondents each, to describe how evangelical Protestants relate to the process of secularization. In 2020, evangelical Protestants are still very loyal to their church and faith but less so than a few decades ago and young evangelicals less so than the elderly. In addition, norms and values related to their faith have become more liberal over time, especially with regard to relationships and sexuality.

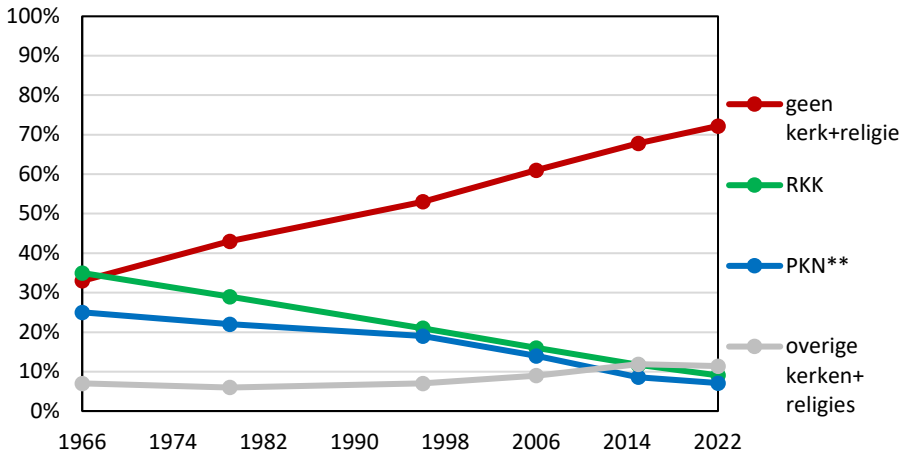
Inleiding

In termen van kerklidmaatschap staat Nederland bekend als een van de meest gesecculariseerde landen ter wereld (De Hart en Van Houwelingen 2018). Het seculariseringsproces dat hieraan vooraf ging, trof vooral de grote volkerkerken, de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Ter illustratie: in de jaren zestig van de vorige eeuw behoorden zes op de tien Nederlanders tot een van beide kerken, inmiddels is dit nog maar één op de zes (zie Figuur 1).

Op basis van longitudinaal survey-onderzoek, zoals ‘God in Nederland’, is het veel lastiger om weer te geven hoe kleinere christelijke, vooral protestantse, kerken in de afgelopen decennia het proces van secularisering in Nederland hebben doorstaan. Hiervoor zijn per kerk simpelweg onvoldoende respondenten aanwezig voor een betrouwbare weergave.

---

* Joris Kregting is als onderzoeker werkzaam voor het Kaski, het onderzoekscentrum religie en samenleving dat is verbonden aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit. Merijn Wijma is redacteur bij drukkerij Buijten en Schipperheijn. Merijn promoveerde in 2022 aan de TU Kampen op haar proefschrift over de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland tussen 1892 en 2015.

Figuur 1. Ontkerkelijking Nederland 1966-2022 (in %)*

* Bron: surveys God in Nederland 1966-2015 en LISS 2022.

** Dit kerkgenootschap is in 2004 ontstaan door een fusie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden.

Op basis van de centrale ledenadministraties laat Wijma in haar recente proefschrift (2022) zien dat orthodox-gereformeerde kerken (Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, Christelijke Gereformeerde Kerken¹ en Nederlands Gereformeerde Kerken) na een periode van stabiliteit en lichte groei, vanaf de eeuwwisseling hun ledenaantallen zien dalen (zie ook Dekker 2013). De bevindelijk-gereformeerde kerken (vooral de Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Hersteld Hervormde Kerk)² bleven langer doorgroeien, veroorzaakt door voornamelijk het geboorteoverschot in deze kerken, meer dan door een grote toestroom vanuit andere kerkgenootschappen. Pas zeer recent zijn ook hier geluiden te horen van licht dalende ledenaantallen, met uitzondering van de Hersteld Hervormde Kerk.³

In dit artikel gaan we in op een andere kleine christelijke groep, namelijk de evangelische protestanten. Deze groep was in Nederland aanvankelijk zeer klein maar begon in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw te groeien, tegen de tendens van secularisering in. Nog steeds worden evangelische protestanten beschouwd als een van de weinige religieuze groepen die 'zeer succesvol zijn in het weerstaan van de seculariserende krachten' (Vermeer en Scheepers 2017), wat hen een zeer interessante onderzoeksgroep maakt. Voor deze protestanten is het echter nog lastiger dan bij de orthodox- en bevindelijk-gereformeerden om ontwikkelingen te schetsen omdat zij niet alleen te klein in omvang zijn om met nationaal representatief survey-onderzoek, zoals

bijvoorbeeld ‘God in Nederland’, weer te geven, maar ook geen overkoepelende organisatie met een centrale ledenadministratie kennen. Evangelische protestanten zijn enerzijds te vinden in allerlei individuele Evangelische, Pinkster- of Baptistengemeenten⁴ en anderzijds als ‘stroming’ binnen allerlei protestantse kerken, vooral binnen de Protestantse Kerk in Nederland en enkele orthodox-gereformeerde kerken (vooral de Christelijke Gereformeerde Kerken). Evangelische protestanten zijn aldus verspreid over allerlei geloofsgemeenschappen maar hebben wel een min of meer gemeenschappelijke geloofsvisie. Deze staat doorgaans voor een bepaalde wijze van geloven waarin onder andere persoonlijke geloofservaring, orthodoxe overtuigingen rondom kruis, opstanding en Bijbel, en praktijken als aanbiddingsmuziek, zending en geloofsgesprekken in kleine groepen centraal staan (McGrath 1995). Heel globaal, wederom bij afwezigheid van betrouwbare gegevensbronnen, gaat het om zo’n 400-500 duizend Nederlanders.⁵ Er zijn geen goede gegevens beschikbaar om de ontwikkeling van dit aantal evangelische protestanten in Nederland weer te geven. Er zijn echter wel twee surveys beschikbaar, gehouden in 1988 en 2020, op basis waarvan iets kan worden gezegd over ontwikkelingen onder de evangelische protestanten zelf, ook wel aan te duiden als de mate van interne secularisering. In dit artikel proberen we met behulp van beide surveys de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: *Hoe heeft de kerkelijke betrokkenheid en het geloof (praktijken en overtuigingen) van evangelische protestanten zich in de afgelopen decennia in Nederland ontwikkeld en hoe zullen betrokkenheid en geloof zich in de nabije toekomst ontwikkelen?* De onderzoeksvraag is beschrijvend van aard. Dit houdt in dat we ons vooral bezig houden met hoe de evangelische protestanten zich ontwikkelen. In de conclusie gaan we enigszins tentatief in op verklaringen oftewel op de vraag van het waarom van de ontwikkelingen.

Gegevens

Zoals gesteld, we beantwoorden onze onderzoeksvraag aan de hand van twee surveys die in 1988 en 2020 onder evangelische protestanten zijn gehouden. In 1988 was de survey onderdeel van het promotieonderzoek van Hijme Stoffels, wat resulteerde in zijn proefschrift “Wandelen in het licht: Waarden, geloofs-overtuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen” (1990). Zes evangelische organisaties werkten mee aan het onderzoek,⁶ per organisatie werden middels een aselechte steekproef uit hun adressenbestand 300 personen van 15 jaar en ouder per brief benaderd. Van de in totaal 1.800 benaderde

personen vulden 1.144 evangelische protestanten een schriftelijke vragenlijst in, wat neerkomt op een respons van 64%, zonder grote verschillen tussen de verschillende organisaties. In 2020 hebben onderzoekers van de Radboud Universiteit Nijmegen, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Theologische Universiteit Kampen en het Baptisten Seminarium Amsterdam⁷ een survey uitgezet met ondersteuning van een groot aantal evangelische organisaties.⁸ Een link naar een online vragenlijst werd gepubliceerd in nieuwsbrieven en op internetfora van de organisaties. Uiteindelijk vulden 1.112 mensen van 18 jaar of ouder de vragenlijst in. De vragenlijst werd eind 2020 ingevuld in een tijd dat corona in Nederland voor *lockdowns* zorgde waardoor sommige geloofsactiviteiten niet konden plaatsvinden. Respondenten werden verzocht bij vragen over dit soort activiteiten uit te gaan van de situatie van vóór de start van de coronaperiode (maart 2020).

Het is lastig om vast te stellen of de dataverzamelingen in zowel 1988 als 2020 een goede afspiegeling vormen van de onderzoekspopulatie: alle evangelische protestanten in Nederland. Volgens Stoffels komt dit door het 'diffuse karakter en de vloeiende grenzen' (1990, 143) van het evangelisch protestantisme. Daarbij komt dat referentiegegevens uit centrale ledenadministraties ontbreken en goede referentiegegevens uit ander surveyonderzoek alleen bij het LISS-panel⁹ enigszins voorhanden zijn. Dit panel is een representatieve weergave van de gehele Nederlandse bevolking (van 18 jaar en ouder) en door de omvang met circa 7.500 panelleden is hierbinnen momenteel een redelijk groot aantal evangelische protestanten aanwezig¹⁰ die kunnen worden vergeleken (zie Tabel 1) met de evangelische protestanten in het onderzoek in 2020 zoals gebruikt in dit artikel. Het gaat in deze vergelijking enkel om evangelische protestanten die behoren tot een Evangelische, Pinkster- of Baptistengemeente; dit komt omdat in het LISS-panel niet bekend is of leden van de Protestantse Kerk in Nederland of een gereformeerde kerk zich als evangelisch beschouwen.

**Tabel 1. Representativiteit evangelische protestanten survey 2020
(in %; n = resp. 613 en 212)**

	EP 2020*	LISS 2017-2022
18-34 jaar	17	24
65 jaar of ouder	19	19
vrouw	49	61
hoog opgeleid	71	41
stemt CU	66	44
wekelijks naar kerk jeugd	80	65
wekelijks naar kerk	87	57
dagelijks bidden	86	71

* Deze resultaten wijken iets af van de resultaten in Figuur 2 en Tabel 2 omdat in bovenstaande tabel evangelische protestanten behorend tot de PKN of een gereformeerde kerk buiten beschouwing worden gelaten.

Volgens Stoffels vertegenwoordigden de respondenten in 1988 vooral de actieve kern van de evangelische protestanten, voor zover aangesloten bij een van de organisaties die meededen aan het onderzoek. Ook voor het onderzoek in 2020 bestaat dit vermoeden van een oververtegenwoordigde actieve kern.¹¹ De evangelische protestanten in het onderzoek van 2020 gaan namelijk in vergelijking met de evangelische protestanten in het LISS-panel vaak naar de kerk (en gingen al vaak in hun jeugd) en tevens bidden ze vaak (zie Tabel 1). Verder valt in het onderzoek onder evangelische protestanten in 2020 de oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden op, en, daarmee samenhangend, van evangelische protestanten die stemmen op de ChristenUnie.¹² We concluderen dat in de resultaten in 2020 hoogstwaarschijnlijk een actieve kern van hoogopgeleide evangelische protestanten is oververtegenwoordigd in de respons. Dit was vermoedelijk in 1988 ook zo, wat de vergelijkbaarheid van beide datasets in termen van ontwikkeling ten goede komt.

In het vervolg van dit artikel beantwoorden we de onderzoeksvraag door op twee manieren de ontwikkeling onder evangelische protestanten te schetsen:

- Door evangelische protestanten in 2020 te vergelijken met die in 1988.
- Door te kijken naar verschillen naar leeftijd (of generatie) onder evangelische protestanten in 2020.¹³

De vergelijking van 1988 met 2020 laat zien hoe de evangelische protestanten zich de afgelopen decennia, ten tijde van het seculariseringsproces, hebben ontwikkeld. De verschillen naar leeftijd zijn een indicatie voor ontwikkelingen in de nabije toekomst, wanneer oudere generaties worden vervangen door jongere generaties van evangelische protestanten.

Ontwikkeling 1988-2020

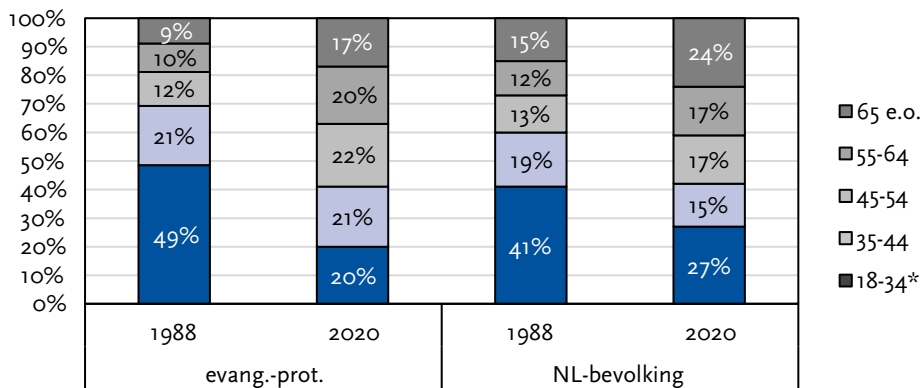
In deze paragraaf presenteren we verschillen tussen de evangelische protestanten in 1988 en 2020. We starten met enkele achtergrondkenmerken om de context van de evangelische protestanten te schetsen. Vervolgens gaan we in op ontwikkelingen omtrent hun kerkelijke betrokkenheid, geloofspraktijken en enkele geloofsovertuigingen. Tot slot komen enkele niet-religieuze normen en waarden aan de orde die vaak worden gerelateerd aan kerk en geloof.

Achtergrondkenmerken

Nederland vergrijsst en de evangelische protestanten vormen hierop geen uitzondering (zie Figuur 2). Tussen 1988 en 2020 is het aandeel jonge evangelische protestanten (18-34 jaar) meer dan gehalveerd (van 49%¹⁴ naar 20%) en het aandeel oudere evangelische protestanten (65 jaar of ouder) is in deze periode juist nagenoeg verdubbeld (van 9% naar 17%). Ook het aandeel evangelische protestanten van middelbare leeftijd (45-64 jaar) is tussen 1988 en 2020 fors toegenomen (van 22% naar 42%). Wat opvalt is dat de jonge leeftijdscategorie onder evangelische protestanten inmiddels kleiner in omvang is (20% in 2020) dan onder de gehele Nederlandse bevolking (27%). De vergrijzing onder de evangelische protestanten is echter nog steeds geringer dan die in de grote volkskerken: inmiddels is 60% van de rooms-katholieken en de helft van de leden van de Protestantse Kerk in Nederland 65 jaar of ouder (bron: LISS 2022).

Figuur 2. Leefstijdsverdeling evangelische protestanten 1988 en 2020 (n = resp. 1.144 en 1.112), in vergelijking met de Nederlandse bevolking (in %)

* 1988: 15-34 jaar.

Naast de vergrijzing zien we dat de evangelische protestanten sterk hebben meegelift op de onderwijsexpansie (zie Tabel 2): het aandeel hoger opgeleiden (hbo of universiteit) is tussen 1988 en 2020 bijna verdubbeld (van 43% naar 75%). Landelijk zien we een soortgelijke verdubbeling maar het aandeel hoger opgeleiden ligt daar in 2020 wel een stuk lager (33%); deels zal dit te maken hebben met de oververtegenwoordiging van de hoger opgeleiden in de surveys onder evangelische protestanten (zie vorige paragraaf).

In politiek opzicht zijn de evangelische protestanten tussen 1988 en 2020 veel minder vaak op het CDA gaan stemmen (van 37% naar 5%) ten faveure van de ChristenUnie (van 30% naar 65%), momenteel veruit de populairste partij onder de evangelische protestanten. In zijn algemeenheid is omroepidmaatschap in Nederland tanende en dat zien we bij evangelische protestanten terug ten aanzien van de NCRV (inmiddels samengegaan met de KRO) waar nauwelijks nog evangelische protestanten lid van zijn (van 28% naar 3%). Het aandeel evangelische protestanten dat lid is van de EO, is ook gedaald maar nog steeds aanzienlijk (van 66% naar 45%). Opvallend is dat het raadplegen van kranten onder evangelische protestanten is toegenomen, enigszins voor wat betreft *Trouw* (van 19% naar 26%) en *Reformatorisch Dagblad* (van 5% naar 12%) en sterk voor wat betreft het *Nederlands Dagblad* (van 3% naar 28%). Een gedeelte van de toename zal te wijten zijn aan de transitie van een papieren abonnement naar een, meer laagdrempelige, digitale inzage.¹⁵

Tabel 2. Achtergrondkenmerken evangelische protestanten 1988 en 2020 (n = resp. 1.144 en 1.112), in vergelijking met de Nederlandse bevolking (in %)

	evang.-prot.		NL-bevolking	
	1988	2020	1988*	2020**
vrouw	39	49	51	49
hoger opgeleid (hbo/wo)	43	75	18	33
stemt CDA	37	5	35	10
stemt CU (1988: RPF en GPV)	30	65	2	3
stemt SGP	2	9	2	2
lid EO	66	45	3	4
lid NCRV-KRO	28	3	11	3
leest <i>Trouw</i> ***	19	26	4	6
leest <i>ND</i> ***	3	28	1	2
leest <i>RD</i> ***	5	12	1	2

* Bron: SOCON 1990 m.u.v. geslacht (CBS-Startline) en stemgedrag (uitslag verkiezingen tweede kamer 6 september 1989).

** Bronnen: CBS-Statline (geslacht en opleiding), uitslag verkiezingen tweede kamer 17 maart 2021 (stemgedrag), SOCON-Bloeiende Kerken 2015 (omroepidmaatschap) en LISS 2019 'De energietransitie vanuit burgerperspectief' (kranten).

*** Vraagstelling 1988 (evang.-prot. en NL-bevolking) en 2020 (NL-bevolking): 'Welke krant leest u regelmatig?'. Vraagstelling 2020 (evang.-prot.): 'Wat zijn voor u belangrijke bronnen voor nieuws en actualiteiten?'.

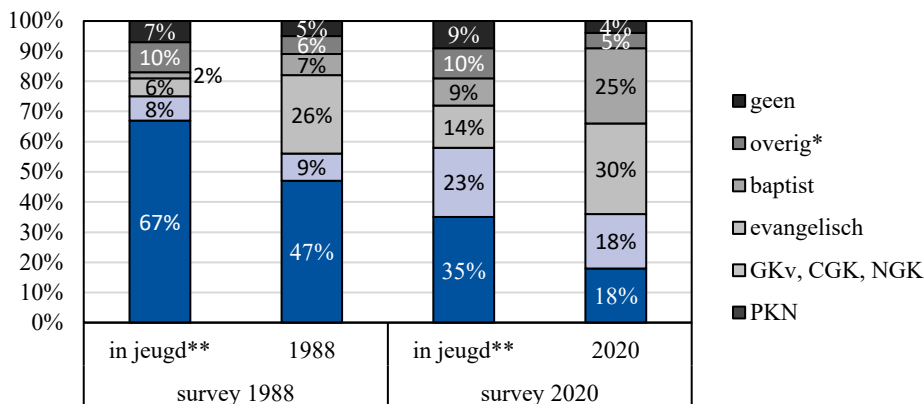
Kerkelijke betrokkenheid

De verbondenheid met een bepaalde kerk (of geloofsgemeenschap) is sterk afhankelijk van de organisaties die deelnamen aan het onderzoek; helaas zijn die in de surveys in 1988 en 2020 verschillend. Ontwikkelingen op dit vlak zijn daarom slechts tentatief weer te geven.

In 1988 groeide een meerderheid van de evangelische protestanten in hun jeugd op in een van de kerken die later de Protestantse Kerk in Nederland zijn gaan vormen (zie Figuur 3), in 2020 is het aandeel evangelische protestanten uit een 'PKN-nest' fors geslonken. Ten tijde van de survey in 1988 vormden evangelische protestanten binnen de PKN de grootste groep, in 2020 zijn er onder de evangelische protestanten ongeveer evenveel PKN-ers, orthodox-gereformeerden, leden van evangelische gemeenten als leden van Baptistengemeenten. Deze resultaten zijn een indicatie voor *circulation of the saints* (Bibby en Brinkerhoff 1973): een deel van de evangelische protestanten is in een bepaalde kerk opgegroeid maar heeft de kerk uit hun jeugd later in het leven verruild voor een andere kerk. Het betreft vooral een stroom vanuit de PKN naar andere kerken,

een stroom die ook in ander onderzoek is aangetoond (Vermeer en Scheepers 2017).

Figuur 3. Verbonden met kerk of geloofsgemeenschap 1988 en 2020 (in %; n = resp. 1.144 en 1.112)

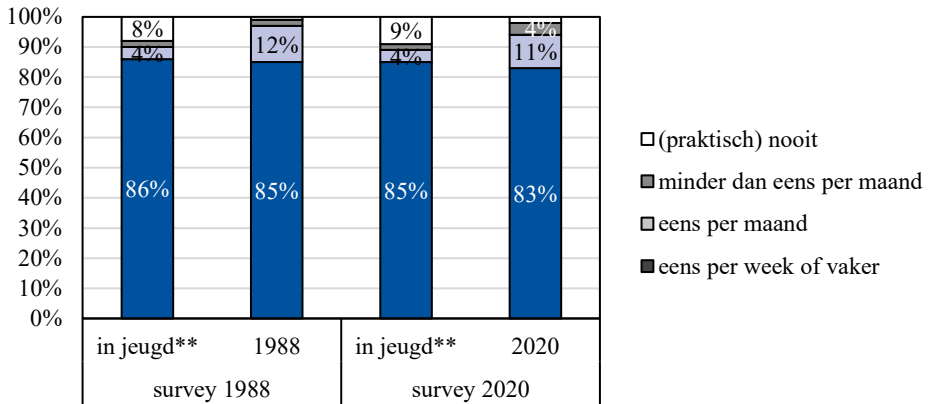

* Bijvoorbeeld Gereformeerde Gemeenten of Anglicaanse Kerk.

** 1988: grootgebracht. 2020: op 12-15 jarige leeftijd verbonden.

De resultaten in Figuur 3 geven de ontwikkeling weer van hoe de verschillende kerken zich op groepsniveau hebben ontwikkeld. In zowel de survey van 1988 als 2020 kan op individueel niveau (per respondent) worden gekeken tot welke kerk evangelische protestanten op volwassen leeftijd behoren in vergelijking met hun jeugd. In 1988 is ongeveer de helft van de leden van zowel de evangelische als de Baptistengemeenten en een kwart van de orthodox-gereformeerden afkomstig uit, ofwel opgegroeid in, de Protestantse Kerk in Nederland. In 2020 is dit verkeer teruggelopen: ongeveer een derde van de leden van zowel de evangelische als de Baptistengemeenten en een zesde van de orthodox-gereformeerden behoorde in hun jeugd tot de PKN.

Het overgrote deel van de evangelische protestanten gaat minimaal wekelijks naar de kerk (zie Figuur 4), dat gold voor 1988 en is in 2020 nog steeds zo (van 85% naar 83%). Ook is er nauwelijks verschil tussen de kerkgang van evangelische protestanten in hun jeugd en de kerkgang ten tijde van de survey, zowel in 1988 als in 2020. Er is wel een kleine groep evangelische protestanten, weer zowel in 1988 als in 2020, die in hun jeugd niet of nauwelijks naar de kerk ging maar op latere leeftijd wel, ook wel aan te duiden als 'bekeerlingen'.

Figuur 4. Bezoek diensten* 1988 en 2020 (in %; n = resp. 1.144 en 1.112)

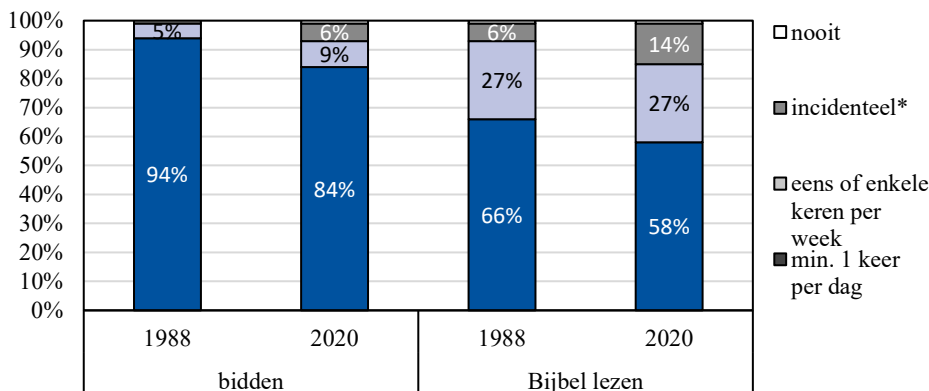
* Antwoordcategorieën in 1988 en 2020 komen niet geheel overeen. Minder dan eens per maand (1988) = één of twee keer per maand of meerdere keren per jaar (2020). Eens per maand (1988) = één keer per maand of twee keer per maand (2020).

** 1988: op 12 jarige leeftijd. 2020; op 12-15 jarige leeftijd.

Geloofspraktijken

In 1988 was bidden bij nagenoeg alle evangelische protestanten een dagelijkse gewoonte (zie Figuur 5), in 2020 is dit aandeel iets teruggelopen (van 94% naar 84%). Het lezen van de Bijbel gebeurt vergeleken met bidden minder vaak dagelijks maar toont ook een teruggang (van 66% naar 58%).

De geringe maar toch aanwezige teruggang van beide geloofsindicatoren zien we ook terug wanneer we deze praktijken in 2020 vergelijken met die van dezelfde respondenten maar dan met de frequentie van de praktijken in hun jeugd: bidden als dagelijkse praktijk kwam in de jeugd jaren vaker voor dan in 2020 (van 90% naar 84%) en datzelfde geldt voor het lezen van de Bijbel als dagelijkse praktijk (van 71% naar 58%).¹⁶ En deze teruggang is nog iets sterker wanneer we de 'bekeerlingen' buiten beschouwing zouden laten, een groep van ongeveer 10% die in hun jeugd in zijn geheel niet bad of in de Bijbel las.

Figuur 5. Bidden en bijbellezen 1988 en 2020 (in %; n = resp. 1.144 en 1.112)

* 1988: enkele keren per maand of nog minder vaak, 2020: heel incidenteel.

Geloofsovertuigingen

Er zijn in de survey van 2020 slechts enkele geloofsovertuigingen bevestigd die overeenkomen met die in de survey van 1988. Het aantal evangelische protestanten dat traditionele geloofsovertuigingen onderschrijft is iets afgenomen. Zo geloofde in 1988 bijna 40% van de evangelische protestanten dat de Bijbel van koft tot koft Gods woord is, in 2020 is dit ongeveer 30%. In 1988 geloofde bijna de helft van de evangelische protestanten dat Jezus spoedig op aarde zou wederkeren, in 2020 is dit nog iets meer dan een derde. En waar in 1988 nog nagenoeg alle evangelische protestanten (95%) geloofden in de duivel, is in 2020 nog 85% die mening toegedaan.

Normen en waarden

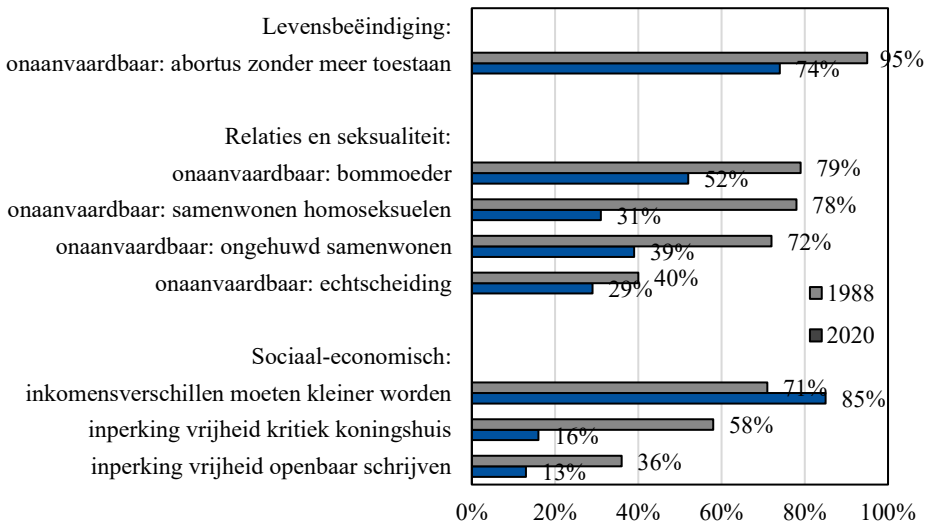
We beschouwen tot slot van de vergelijking tussen 1988 en 2020 nog enkele niet-religieuze normen en waarden (zie Figuur 6). Indien goede referentiegegevens voorhanden zijn dan vergelijken we de evangelische protestanten met 'de gemiddelde Nederlander' (bron: SOCON¹⁷).

De weerstand tegen abortus is de afgelopen decennia iets afgenomen. In 1988 vonden nog nagenoeg alle evangelische protestanten (95%) dat abortus niet zonder meer mag worden toegestaan, in 2020 onderschrijft nog drie kwart van hen die opvatting. De weerstand is nog steeds een stuk forser dan landelijk; in 1988 was er bij een derde van de Nederlanders weerstand tegen abortus, in 2020 is deze weerstand gehalveerd (15%).

Op het gebied van relaties en seksualiteit zijn er onder evangelische protestanten grote ontwikkelingen richting meer liberale opvattingen waar te

nemen. Tussen 1988 en 2020 is de weerstand tegen bewust ongehuwde moeders gedaald (van 79% naar 52%) en datzelfde geldt voor de weerstand tegen echtscheiding (van 40% naar 29%). De weerstand tegen ongehuwd samenwonen is zelfs bijna gehalveerd (van 72% naar 39%) en tegen samenwonende homoseksuelen meer dan gehalveerd (van 78% naar 31%).

Figuur 6. Normen en waarden 1988 en 2020 (in %; n = resp. 1.144 en 1.112)

Tussen 1988 en 2020 is het aantal voorstanders voor inkomensnivellering onder evangelische protestanten toegenomen (van 71% naar 85%), ook landelijk zien we een toename maar die is toch geringer en ligt op een iets lager niveau (van 61% naar 66%). Inperking van de vrijheid van meningsuiting is onder evangelische protestanten minder belangrijk geworden. In 1988 vond ruim een derde dat men in het openbaar niet alles mocht schrijven wat men wilde en vond bijna 60% dat kritiek op het koningshuis moest worden ingeperkt, in 2020 is dit gedaald tot ongeveer 15% voor beide aspecten. Opvallend is dat evangelische protestanten in 1988 vaker dan de gemiddelde Nederlander voor inperking van de vrijheid waren om in het openbaar alles te schrijven maar in 2020 juist minder vaak (evangelische protestanten van 36% naar 13%, NL van 26% naar 23%). En eenzelfde tendens zien we ten aanzien van inperking van de kritiek op het koningshuis (evangelische protestanten van 58% naar 16%, NL van 31% naar 26%).

Verschillen naar leeftijd 2020

Na de ontwikkelingen in de afgelopen decennia richten we ons nu op verschillen naar leeftijd aan de hand van de data die in 2020 onder evangelische protestanten zijn verzameld. Mogelijke verschillen zijn een indicatie van hoe evangelische protestanten zich in de nabije toekomst door generatievervanging zullen ontwikkelen. We hanteren zes leeftijdscategorieën: 18-29 jaar (aangeduid als 'de jongste (volwassen) evangelische protestanten'), 30-39 jaar, 40-49 jaar, 50-59 jaar, 60-69 jaar en 70 jaar en ouder (aangeduid als 'de oudste evangelische protestanten'). Soms worden leeftijdscategorieën voor de leesbaarheid samengenomen. We bespreken verschillen naar leeftijd wat betreft kerkelijke betrokkenheid, geloofspraktijken en geloofsovertuigingen. Daaraan voorafgaand kijken we eerst weer naar verschillen in achtergrondkenmerken. Op het eind van deze paragraaf kijken we ook nog naar verschillen naar leeftijd bij aspecten die vaak in verband worden gebracht met kerk en geloof: sociale betrokkenheid en (niet-religieuze) normen en waarden bijvoorbeeld aangaande levensbeëindiging en seksualiteit.

Achtergrondkenmerken

Sommige achtergrondkenmerken zijn sterk leeftijdsgebonden oftewel afhankelijk van de levensfase waarin men zit. Zo heeft een deel van de jongste evangelische protestanten zijn opleiding nog niet voltooid en dus ook nog geen baan en bijbehorend inkomen.

Bij de evangelische protestanten van 30 tot 60 jaar valt vooral op hoe hoogopgeleid ze zijn (zie Tabel 3): ongeveer 80% heeft hoger of universitair onderwijs afgerond (een percentage waar de jongste evangelische protestanten in de nabije toekomst vermoedelijk ook op gaan uitkomen). De oudste evangelische protestanten hebben minder vaak een hoog opleidingsniveau (58%). Bij het stemgedrag valt bij alle leeftijdscategorieën de populariteit van de ChristenUnie op (gemiddeld 65%, onder 60-69 jaar zelfs 76%). De SGP en het CDA trekken bij alle leeftijdscategorieën veel minder stemmen (gemiddeld respectievelijk 9% en 5%) zonder grote verschillen naar leeftijd. Het omroeplidmaatschap is wel sterk afhankelijk van leeftijd. Ongeveer 60% van de evangelische protestanten vanaf 50 jaar is lid van de EO tegenover ongeveer 20-25% van de evangelische protestanten jonger dan 40 jaar (40-59 jaar zit qua percentage hier tussenin). En als er nog iemand lid is van de KRO-NCRV dan zijn het vooral oudere evangelische protestanten. Bij het lezen van een krant zijn er vooral verschillen naar leeftijd bij het *Nederlands Dagblad*. Dit dagblad wordt door ongeveer 20% van de evangelische protestanten jonger

dan 40 jaar gelezen tegenover ongeveer 40% van de evangelische protestanten vanaf 60 jaar (40-59 jaar zit hier tussenin). *Trouw* wordt door ongeveer een kwart van de evangelische protestanten gelezen, door de leeftijdscategorie 60-69 jaar vaker (39%) dan door de rest (21-26%). Het *Reformatorisch Dagblad* wordt minder vaak gelezen (12%) dan de andere twee genoemde dagbladen, door de jongste evangelische protestanten iets vaker (20%) dan de rest (9-11%). Tot slot, bij de jongste evangelische protestanten zijn vrouwen oververtegenwoordigd en bij de oudste evangelische protestanten juist ondervertegenwoordigd; dit lijkt eerder een kwestie van representativiteit dan van feitelijke verschillen naar geslacht.

Tabel 3. Achtergrondkenmerken evangelische protestanten 2020 naar leeftijd (in %; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
vrouw*	49	64	57	55	50	35	27
hoger opgeleid (HBO/WO)*	75	64	85	80	76	72	58
getrouwd/gereg. partner*	78	36	75	86	87	89	79
betaalde baan*	73	61	91	89	88	57	5
middel/hoog inkomen*+**	70	40	69	79	79	70	64
stemt CU*	65	54	63	64	65	76	67
stemt SGP	9	14	7	9	7	8	11
stemt CDA	5	7	3	4	6	4	8
lid EO*	45	19	27	46	57	59	59
lid KRO-NCRV*	3	0	2	1	4	6	8
abonnee ND*	28	18	19	25	30	36	43
abonnee <i>Trouw</i> *	26	21	21	25	26	39	20
abonnee <i>RD</i>	12	20	11	12	10	11	9

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

** Netto per huishouden minimaal € 2.500 per maand.

Kerkelijke betrokkenheid

Kerkelijke betrokkenheid wordt weergegeven aan de hand van verbondenheid met een kerk of geloofsgemeenschap (veelal als lid maar soms staat men enkel geregistreerd in de kerk of is men er gast) en kerkelijke participatie in de vorm van het bezoeken van diensten, de taken die men in de kerk uitvoert en de financiële bijdrage die men aan de kerk geeft (zie Tabel 4).

Nagenoeg alle evangelische protestanten waren in hun jeugd al verbonden met een kerk en bezochten daar toen frequent diensten. Bij evangelische protestanten onder de 50 jaar is de verbondenheid gelijk aan die in hun jeugd, bij evangelische protestanten vanaf 50 jaar is die iets toegenomen in vergelijking

met hun jeugd. Het wekelijks bezoeken van diensten is anno 2020 ook nog steeds zeer gebruikelijk (83%), maar ook hier zien we verschillen in vergelijking met de kerkgang in de jeugd. De evangelische protestanten jonger dan 50 jaar gaan iets minder vaak wekelijks dan in hun jeugd en de evangelische protestanten vanaf 60 jaar juist iets vaker. De toename van zowel de verbondenheid als het kerkbezoek onder oudere evangelische protestanten in 2020 in vergelijking met hun jeugd is vermoedelijk het gevolg van een kleine groep bekeerlingen.

Tabel 4. Kerkelijke betrokkenheid 2020 naar leeftijd (in %, m.u.v. uren actief en hoeveelheid geld; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
Verbonden (lid of geregistreerd/gast):							
in jeugd (op 12-15 jarige leeftijd)*	91	98	93	94	88	85	88
anno 2020	96	97	95	93	96	98	98
Bezoekt min. wekelijks dienst							
in jeugd (op 12-15 jarige leeftijd)*	85	91	88	88	82	81	76
anno 2020*	83	80	77	80	83	87	94
Anno 2020:							
actief in kerk*+**	71	67	70	72	74	78	58
uren p.w. actief in kerk (indien actief)**	7,7	4,4	8,0	7,9	8,4	8,2	8,1
geld geven aan eigen kerk*	94	82	91	94	97	97	99
€ geld per maand (indien men geeft)*	135	51	112	134	163	159	171

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

** Actief bij één of meerdere taken of activiteiten in de lokale kerk of geloofsgemeenschap, bijvoorbeeld in de gemeenteleiding, bij de voorbereiding van diensten, in het pastoraat, bij het kinder- of jeugdwerk, bij het onderhoud aan het gebouw.

Het merendeel van de evangelische protestanten (71%) heeft een taak binnen de kerk of voert er een activiteit uit. De oudste evangelische protestanten blijven hierbij iets achter (58%) bij de rest (67-78%). Afgaande op het aantal uren dan blijven juist de jongste evangelische protestanten achter (ruim 4 uur per week) bij de rest (ongeveer 8 uur per week). Bij het geven van geld aan de eigen kerk zien we dat de jongste evangelische protestanten niet alleen iets minder vaak geven (82% tegenover 91-99% van de rest) maar dat ook de hoogte van de bijdrage achterblijft (€ 51 per maand, bij de rest loopt de bijdrage op tot € 171 per maand bij de oudste evangelische protestanten). Vanzelfsprekend zal de

financiële situatie van de deels nog niet of pas net werkende jongste evangelische protestanten een rol spelen in achterblijvende bijdrage aan de kerk.

Er wordt vaak gesteld dat kerkelijke betrokkenheid samenhangt met de functie van de kerk als een sociaal netwerk (Everton 2018, 118-19). Anno 2020 blijken evangelische protestanten zeker niet alleen binnen hun kerk sociale contacten te hebben, een groot deel van de familie en vrienden behoort niet tot hun eigen kerk en dat geldt zelfs voor nagenoeg alle collega's op het werk (zie Tabel 5). Bij de oudste evangelische protestanten behoren hun familie en vrienden in verhouding vaak (bij ongeveer een derde de meeste of alle familie en vrienden) tot dezelfde kerk.

Tabel 5. De kerk als sociaal netwerk, naar leeftijd (in %; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
meeste/alle familie zelfde kerk*	23	28	23	22	20	19	34
meeste/alle vrienden zelfde kerk*	20	16	14	16	19	27	36
meeste/alle collega's zelfde kerk	6	3	6	5	7	11	4

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

Geloofspraktijken

De ruime meerderheid van de evangelische protestanten (84%) bidt frequent, dat wil zeggen minimaal dagelijks (zie Tabel 6). De leeftijdscategorie 30-39 jaar bidt het minst vaak dagelijks (74%), de oudste evangelische protestanten doen dit nagenoeg allemaal (de rest zit hier tussenin). Evangelische protestanten jonger dan 40 jaar zijn in vergelijking met hun jeugd iets minder vaak dagelijks gaan bidden, evangelische protestanten van middelbare leeftijd bidden nog even vaak dagelijks en bij evangelische protestanten vanaf 60 jaar is er sprake van een toename van de dagelijkse bidfrequentie.

Evangelische protestanten lezen minder vaak dagelijks in de Bijbel (58%) dan dat ze dagelijks bidden (84%). De evangelische protestanten jonger dan 40 jaar doen dit aanzienlijk minder vaak dagelijks (40-44%) dan de evangelische protestanten vanaf 60 jaar (73-80%, de rest zit hier tussenin). En waar de evangelische protestanten vanaf 60 jaar nog minstens even vaak dagelijks in de Bijbel lezen als in hun jeugd, is dit bij evangelische protestanten van middelbare leeftijd enigszins en bij evangelische protestanten jonger dan 40 jaar aanzienlijk teruggelopen.

Tabel 6. Geloofspraktijken naar leeftijd (in %; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
Bidt minimaal dagelijks:							
in jeugd (op 12-15 jarige leeftijd)*	90	97	91	91	89	88	88
anno 2020*	84	80	74	82	84	93	99
Leest Bijbel minimaal dagelijks:							
in jeugd (op 12-15 jarige leeftijd)*	71	65	73	70	70	75	71
anno 2020*	58	44	40	55	60	73	80
Anno 2020, minimaal maandelijks:							
luisteren chr. muziek*	83	88	84	82	83	82	81
lezen chr. boeken/tijdschriften*	71	65	60	71	72	79	78
luisteren/lezen chr. podcasts, blogs*	57	73	65	64	53	43	31
luisteren/kijken chr. radio of tv*	53	44	45	48	53	61	71
praten met vrienden over geloof*	52	71	53	50	47	46	52
deelname online chr. community	44	48	46	48	41	36	44
deelname activiteit chr. organisatie*	7	14	5	8	6	4	6

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

Het luisteren naar christelijke muziek is een populaire geloofspraktijk (83% minimaal maandelijks) zonder grote verschillen naar leeftijd. Evangelische protestanten vanaf 60 jaar lezen het vaakst (ongeveer 80% minimaal maandelijks) christelijke lectuur maar toch blijven evangelische protestanten jonger dan 40 jaar niet heel erg achter (60-65%). Het raadplegen van christelijke podcasts en blogs, en van christelijke radio en tv-programma's is duidelijk leeftijdsgebonden waarbij podcast en blogs eerder media zijn voor jongere evangelische protestanten, en radio en tv juist eerder voor oudere evangelische protestanten. Opvallend is dat de jongste evangelische protestanten vaker (71% minimaal maandelijks) met vrienden over hun geloof praten dan de andere evangelische protestanten (ongeveer de helft). Bij de deelname aan online christelijke *communities* (44% minimaal maandelijks) zijn er nauwelijks verschillen naar leeftijd, wat op zich ook opvallend is. De deelname aan activiteiten van christelijke organisaties staat bij alle leeftijds-categorieën op een laag pitje.

Geloofsovertuigingen

Evangelische protestanten denken eerder dat alleen het christendom leidt tot ware verlossing (64%) dan dat alle religies gelijkwaardig zijn (7%, zie Tabel 7). Grote verschillen naar leeftijd zijn er hieromtrent niet. Die zijn er wel op het gebied van geloofstwijfel, ook wel zoekreligiositeit genoemd: ongeveer de helft vindt die twijfel een belangrijk onderdeel van het geloof maar bij evangelische protestanten vanaf 60 jaar komt zoekreligiositeit minder vaak voor (32-39%) dan bij de rest (45-57%).

Verschillen naar leeftijd zien we ook ten aanzien van het geloof dat de Bijbel van kaft tot kaft Gods woord is, ook wel als biblicisme aangeduid. Bijna de helft van de oudste evangelische protestanten gelooft dit, bij de andere evangelische protestanten is dit ongeveer 30% (met uitzondering van 30-39 jaar waar slechts 13% dit onderschrijft). Nagenoeg alle evangelische protestanten geloven in God als de schepper en 30% gelooft dat de evolutietheorie hiermee onverenigbaar is; hele grote verschillen naar leeftijd komen op dit vlak niet voor. Evangelische protestanten jonger dan 40 jaar geloven minder vaak (23-25%) in een spoedige terugkeer van Jezus dan de oudste evangelische protestanten (56%, de rest zit hier tussenin). Bijna alle evangelische protestanten geloven in een leven na de dood, een derde van de evangelische protestanten denkt hierbij dat ongelovigen in de hel terecht komen; hele grote verschillen naar leeftijd komen er wat betreft geloof in leven na de dood niet voor.

Het overgrote deel van de evangelische protestanten gelooft in een bovennatuurlijke wereld oftewel een andere wereld dan de wereld waarin wij leven (89%), in de duivel (85%) en dat de gaven van de Heilige Geest (84%), bijvoorbeeld als het gaat om profetie en genezing, zich ook heden ten dage nog kunnen voordoen. Er zijn hierbij nauwelijks verschillen naar leeftijd, behalve dan dat de oudste evangelische protestanten iets minder vaak in een bovennatuurlijke wereld geloven (80%) en nagenoeg allemaal in de duivel (98%). Ongeveer 30% vindt dat tongentaal, profetie en gebedsgenezing een belangrijke plaats in kerk dienen in te nemen, er zijn hieromtrent geen grote verschillen naar leeftijd.

De meeste evangelische protestanten (92%) laten zich in het leven van alledag leiden door hun geloof; er zijn geen grote leeftijdsverschillen op dit vlak. Evangelische protestanten jonger dan 40 jaar ervaren iets minder vaak de aanwezigheid van God (52-60%) dan de rest (68-74%). Voor ongeveer een vijfde van de evangelische protestanten heeft het geloof vooral een sociale functie, naarmate evangelische protestanten ouder zijn melden zij dat iets vaker (70 jaar en ouder: 33%).

Tabel 7. Geloofsovertuigingen 2020 naar leeftijd (%; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
Relaties tussen religies en geloofstwijfel:							
alleen met christendom toegang tot ware verlossing	64	63	56	64	65	69	72
alle religies evenwaardig, op zelfde waarheid gericht	7	11	7	6	5	5	7
twijfel belangrijk onderdeel gelovig zijn*	47	49	57	51	45	39	32
Bijbel, schepping, terugkeer Jezus en eeuwig leven:							
de Bijbel is van kaft tot kaft Gods woord*	29	30	13	25	33	33	46
hele universum door God geschapen	95	95	91	95	96	96	97
geloof in schepping en evolutie gaan niet samen*	30	26	23	29	31	38	35
alles wijst erop dat Jezus spoedig wederkomt*	36	25	25	33	39	43	56
leven na de dood	95	95	92	95	97	97	96
ongelovigen gaan na de dood naar de hel	33	41	28	33	28	35	35
Geloven in de geestelijke wereld:							
bovennatuurlijke wereld ¹	89	90	87	90	92	93	80
de duivel	85	84	80	82	87	85	98
de gaven van de H. Geest ²	84	80	83	83	89	82	87
het belang van tongentaal, profetie en gebedsgenezing	28	33	24	32	30	24	23
Wijze van geloven:							
probeert geloof dagelijks leven te laten beïnvloeden*	92	86	86	90	98	96	93
regelmatig bewust aanwezigheid God*	67	52	60	70	68	73	74
beste aan geloof is ontmoeting geestverwanten in kerk*	22	21	13	21	23	27	33

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

¹ Dat wil zeggen een andere wereld dan de wereld waarin wij leven.

² Deze gaven, zoals profetie en genezing, gelden ook voor de kerk van vandaag.

Sociale betrokkenheid

Het doen van onbetaald vrijwilligerswerk buiten de kerk en het geven van geld aan niet-kerkelijke goede doelen geven we hier weer als twee indicatoren voor sociale, ook wel maatschappelijke, betrokkenheid met de Nederlandse samenleving. Ongeveer de helft van de evangelische protestanten doet vrijwilligerswerk buiten de kerk (zie Tabel 8). Ter vergelijking, in 2020 deed 44% van de Nederlandse bevolking vrijwilligerswerk (Arends 2021). In dit laatstgenoemde percentage is 'vrijwilligerswerk voor een levensbeschouwelijke organisatie' inbegrepen waardoor we voorzichtig vaststellen dat evangelische protestanten iets vaker 'seculier' vrijwilligerswerk doen dan de gemiddelde Nederlander. De jongste evangelische protestanten doen dit minder vaak (33%) dan de oudste evangelische protestanten (68%, de rest zit hier tussenin). Indien men dit

vrijwilligerswerk doet dan is dit gemiddeld 11 uur per maand; evangelische protestanten vanaf 60 jaar besteden hieraan de meeste uren (15-16 per maand).

Tabel 8. Vrijwilligerswerk en geld geven buiten de eigen kerk 2020 naar leeftijd (in %, m.u.v. uren vrijwilligerswerk en hoeveelheid geld per maand; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
vrijwilligerswerk buiten de kerk*	47	33	44	44	48	54	68
uren p.m. buiten de kerk (indien actief)*	11	11	8	7	10	16	15
geeft geld geven aan niet-chr. doelen*	86	65	91	86	88	91	87
€ geld p.m. (indien men geeft)	30	18	30	34	28	34	28

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0.01$).

Het overgrote deel (86%) doneert geld aan niet-christelijke goede doelen, gemiddeld is de bijdrage € 30 per maand. De jongste evangelische protestanten, met vaak ook minder te besteden, blijven achter als donateurs: ongeveer twee derde doet een donatie van gemiddeld € 18 per maand.

Normen en waarden

Tot slot kijken we naar verschillen naar leeftijd aangaande niet-religieuze normen en waarden. Drie kwart van de evangelische protestanten is tegen abortus (zie Tabel 9). Deze weerstand loopt op met de leeftijd: van ongeveer twee derde onder de jongste evangelische protestanten tot 80% onder de oudste evangelische protestanten. Levensbeëindiging later in het leven roept minder weerstand op: ongeveer 40% is tegen zelfdoding en 30% tegen euthanasie. Er zijn hierbij geen grote verschillen naar leeftijd.

Ongeveer 40% van de evangelische protestanten is tegen ongehuwd samenwonen, eveneens ongeveer 40% tegen seks voor het huwelijk en ongeveer de helft tegen bewust ongehuwd moederschap. Grote verschillen naar leeftijd komen er op dit vlak niet voor, behalve dan dat de oudste evangelische protestanten iets vaker tegen ongehuwd samenwonen (49%) en bommoeders (64%) zijn. Ongeveer 30% is tegen echtscheiding; opvallend is dat de jongste evangelische protestanten iets vaker tegen echtscheiding zijn (43%) dan de andere evangelische protestanten (25-31%). Er is weinig weerstand tegen hertrouwen (11%) maar bij de jongste evangelische protestanten toch weer iets sterker (17%) dan bij de rest (6-12%).

Ongeveer een derde van de evangelische protestanten is tegen samenwonende homoseksuelen, de oudste evangelische protestanten het vaakst

(42%). Ongeveer een vijfde vindt dat homoseksuelen geen leiderschapsposities in de kerk mogen vervullen, de oudste evangelische protestanten weer iets vaker (30%) dan de andere evangelische protestanten (13-24%). Slechts een klein deel van de evangelische protestanten (20%) ziet LHBTQ, een bredere groep dan enkel homoseksuelen, als een bedreiging en ook hierbij weer de oudste evangelische protestanten het vaakst (34%).

Tabel 9. Normen en waarden 2020 naar leeftijd (%; n = 1.112)

	totaal	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o
Levensbeëindiging:							
zonder meer abortus toestaan is onaanvaardbaar*	74	64	68	71	79	78	83
het recht op zelfdoding is onaanvaardbaar	42	41	33	40	42	50	50
het recht op euthanasie is onaanvaardbaar	29	24	26	29	27	33	34
Relaties en seksualiteit:							
bommoeder is onaanvaardbaar	52	52	44	52	49	55	64
seks voor het huwelijk is onaanvaardbaar	43	43	37	41	44	48	44
ongehuwd samenwonen is onaanvaardbaar	39	41	35	40	37	41	49
echtscheiding is onaanvaardbaar*	29	43	28	28	27	24	31
hertrouwen is onaanvaardbaar	11	17	9	12	10	6	11
samenwonen homoseksuelen is onaanvaardbaar	31	36	26	32	27	29	42
in kerk geen leiderschapsposities homoseksuelen*	21	19	13	24	22	21	30
rechten LHBTQ zijn grote bedreiging samenleving*	20	24	13	19	18	19	34
Sociaal-economisch:							
inkomensverschillen moeten kleiner worden	85	80	91	82	83	89	79
consumentisme + material. zijn grote bedreiging samenl.	67	61	61	67	72	73	63
populisme + nationalisme zijn grote bedreiging samenl.*	62	44	56	62	66	69	80
wil inperking vrijheid kritiek koningshuis*	16	13	13	13	15	19	36
wil inperking vrijheid openbaar schrijven wat men wil	13	10	11	11	11	15	20
Migratie:							
etnische minderheden zijn bedreiging NL-cultuur*	21	22	15	27	17	19	32
woonomgeving achteruit door etnische minderheden*	17	19	15	17	15	14	30
invloed islam is grote bedreiging samenleving*	33	22	19	35	33	39	54
Klimaat:							
klimaatverandering komt niet/nauwelijks door de mens*	24	19	25	24	19	26	44

* Verschillen naar leeftijd significant ($p < 0,01$).

De meeste evangelische protestanten (85%) willen inkomensnivellering, twee derde is bevreesd voor consumentisme en materialisme en ongeveer 60% is bevreesd voor populisme en nationalisme. Bij populisme en nationalisme neemt de ervaren dreiging toe met de leeftijd: ruim 40% van de jongste evangelische protestanten tegenover 80% van de oudste evangelische protestanten. Als het gaat om inkomensnivellering en om conservatisme en materialisme dan zijn de verschillen naar leeftijd klein. Een klein deel, ongeveer 15%, wil inperking van de vrijheid van meningsuiting, in het algemeen en specifiek aangaande het koningshuis. Bij de oudste evangelische protestanten komt deze wens van inperking vaker voor (20% in het algemeen en 36% aangaande het koningshuis).

Ongeveer 20% van de evangelische protestanten is bezorgd om de aanwezigheid van etnische minderheden, zowel als het gaat om de Nederlandse cultuur (ter referentie, 40% van de Nederlanders ziet etnische minderheden als een bedreiging voor de Nederlandse cultuur, bron SOCON 2020) als om de directe leefomgeving. Deze zorgen om etnische minderheden treft men eerder onder de oudste evangelische protestanten (30-32%) dan onder de rest (14-22%). Zorgen om de islam liggen op een iets hoger niveau dan om etnische minderheden in het algemeen maar komen wel weer het vaakst voor bij de oudste evangelische protestanten (54%).

Tot slot, een kwart van de evangelische protestanten ontkent dat het klimaat verandert door de mens. Wederom wijken de oudste evangelische protestanten af (44%) van de rest (19-26%).

Conclusie

We komen terug op onze onderzoeksvraag: *Hoe heeft de kerkelijke betrokkenheid en het geloof (praktijken en overtuigingen) van evangelische protestanten zich in de afgelopen decennia in Nederland ontwikkeld en hoe zullen betrokkenheid en geloof zich in de nabije toekomst ontwikkelen?* In onze huidige tijd is religie voor evangelische protestanten volgens enkele traditionele indicatoren nog steeds erg belangrijk: ruim 80% zit nog wekelijks in de kerk, eveneens ruim 80% bidt dagelijks en ongeveer 60% leest dagelijks de Bijbel. Er zijn maar weinig Nederlanders die zo trouw zijn aan hun geloof als de evangelische protestanten, wellicht alleen de bevindelijk-gereformeerden. Echter, helemaal immuun voor het in Nederland zo sterke seculariseringsproces is onze onderzoekspopulatie in de afgelopen en vermoedelijk ook de komende decennia zeker niet. Het wekelijkse kerkbezoek is tussen 1988 en 2020 nagenoeg gelijk gebleven maar

anno 2020 gaan evangelische protestanten onder de 50 jaar wel minder vaak dan in hun jeugd. Dagelijks bidden en bijbellezen is tussen 1988 en 2020 enigszins teruggelopen en anno 2020 doen jongere evangelische protestanten dit een stuk minder vaak dan in hun jeugd en tevens minder vaak dan oudere evangelische protestanten. Ook enkele traditionele geloofsovertuigingen laten de afgelopen decennia een afname zien en dit soort overtuigingen komen onder jongere evangelische protestanten minder vaak voor dan onder oudere geloofsgenoten. De ontwikkelingen in afnemende kerkelijke betrokkenheid en geloof duiden op interne secularisering. De ontwikkelingen zijn zeker niet zo sterk als onder de Nederlandse katholieken, van wie in 2015 nog een vijfde regelmatig een kerkelijke viering bezocht, een derde dagelijks bad en slechts een enkeling regelmatig in de Bijbel las (Bernts en Berghuijs 2016), maar gezien de generatieverschillen onder evangelische protestanten kan dit een beginstadium zijn. Voas en Chaves (2016 en 2018) beschrijven een soortgelijke transitie in de Verenigde Staten, een land met grote groepen conservatieve gelovigen van wie tot recent werd gedacht dat ze resistent waren voor het seculariseringsproces. Evangelische protestanten maken deel uit van een seculiere Nederlandse samenleving en hoewel ze nog sterk betrokken zijn op hun eigen geloofsgemeenschap, ontmoeten ze in hun directe sociale omgeving zeker ook anders- en vooral veel niet-gelovigen; evangelische protestanten zijn eerder een uitzondering dan de regel (Bruce 2014). De seculiere druk vanuit de samenleving kan bij evangelische protestanten zorgen voor toenemende twijfel aan het toebehoren tot en participeren in hun religieuze groep. Met andere woorden, onder jongere evangelische protestanten is hun religieuze socialisatie minder vaak een garantie voor resistente religie gedurende de rest van hun leven, iets wat eerder al werd aangetoond voor de Nederlandse bevolking als geheel (Kregting et al. 2018).

Toch kunnen er ook kanttekeningen geplaatst worden bij de gesignaleerde secularisering onder evangelische protestanten. Dat zijn er in ieder geval drie. De eerste is dat de gesignaleerde interne secularisering niet hoeft te betekenen dat het aantal evangelische protestanten zal afnemen. Interne secularisering kan ervoor zorgen dat de religieuze socialisatie van de kinderen van de huidige evangelische protestanten onder druk komt te staan en dat een deel van die kinderen zich op den duur niet meer als evangelische protestant beschouwt. Maar daar staat nog steeds tegenover dat er vanuit andere kerken niet-evangelische protestanten zullen overstappen naar een evangelische kerk of dat niet-evangelische protestanten binnen hun kerkgenootschap hun heil zoeken bij een evangelische stroming. De vraag is hoe deze in- en uitstroom zich tot elkaar verhouden. Ten tweede kan er sprake zijn van een

leeftijdseffect, de invloed van het ouder worden op het individuele en sociale geloofsleven van evangelische protestanten. Het kan zijn dat kerkelijke betrokkenheid, geloofspraktijken en geloofsovertuigingen bij de huidige jongere generaties van evangelische protestanten, onder wie jongvolwassenen en jonge gezinnen, nog toenemen in hun leven, als een soort rijpingsproces, als handvat en ritueel bij schakelmomenten in het leven of simpelweg doordat er later in het leven meer tijd beschikbaar is dan in hun huidige drukke leven. Wellicht is er nog een derde reden dat de geschetste ontwikkelingen niet duiden op secularisering, in termen van afnemende traditionele vormen van religieuze betrokkenheid. Sommige geloofsovertuigingen kennen anno 2020 geen grote verschillen naar leeftijd, zoals bijvoorbeeld ten aanzien de schepping en het geloof in leven na de dood. In het algemeen zijn de verschillen naar leeftijd bij de traditionele geloofspraktijken (bidden en bijbellezen) groter dan bij de geloofsovertuigingen wat erop kan duiden dat jongere evangelische protestanten niet zozeer minder gelovig zijn maar er vooral minder aan willen doen. Of er op een andere wijze actieve invulling aan willen geven. De populariteit van podcasts, blogs en christelijke muziek lijken hier zeker onder de jongste evangelische protestanten, zij die nu tussen de 18 en 30 jaar zijn, een indicatie voor. Anderzijds kan dit ook het gevolg zijn van een transitie naar een ander, meer digitaal mediagebruik en afnemende gerichtheid op 'oude media' als de EO en een dagblad als het *Nederlands Dagblad*.

Evangelische protestanten wijken niet alleen wat betreft hun kerkelijke betrokkenheid en geloof sterk af van het gros van de Nederlandse bevolking, dat geldt van oudsher ook voor hun conservatievere houding omtrent levensbeëindiging en omtrent relaties en seksualiteit. Zeker op het gebied van relaties en seksualiteit zijn evangelische protestanten in de afgelopen decennia echter een stuk liberaler geworden waardoor de verschillen met de rest van de Nederlanders anno 2020 niet meer zo groot zijn. Ook de weerstand tegen abortus is onder evangelische protestanten afgenomen maar deze afname is toch duidelijk minder sterk waardoor het verschil met de rest van de bevolking hieromtrent in 2020 nog steeds erg groot is (weerstand bij respectievelijk 74% en 15%). Met betrekking tot abortus zien we anno 2020 wel verschillen naar leeftijd die duiden op verdere liberalisering, oftewel jongere evangelische protestanten zijn minder vaak tegen abortus dan oudere evangelische protestanten. De verschillen naar leeftijd zijn bij relaties en seksualiteit daarentegen opvallend gering, de jongste evangelische protestanten zijn op dit vlak zelfs iets conservatiever dan evangelische protestanten van middelbare leeftijd. Overigens zijn er ook landelijk gezien signalen van een jongste generatie die op het gebied van seksualiteit conservatiever is dan eerdere generaties (Muis et al. 2019). Op

basis van de surveys is lastig in te schatten wat hier precies speelt, mogelijk kan kwalitatief onderzoek hier duiding aan geven. Wat ook opvalt is dat evangelische protestanten in vergelijking tot de gemiddelde Nederlander vaker voor vrijheid van meningsuiting zijn en etnische minderheden juist minder vaak als bedreigend zien. Vermoedelijk heeft dit te maken met het hoge opleidingsniveau van de evangelische protestanten. Dat wordt duidelijk als wij kijken naar oudste evangelische protestanten: zij hebben een lager opleidingsniveau maar lijken als het gaat om inperking van meningsuiting en zich bedreigd voelen door etnische minderheden ook meer op de gemiddelde Nederlander.

Tot slot, de onderzoeksvraag is beantwoord aan de hand van twee surveys die in 1988 en 2020 onder evangelische protestanten zijn gehouden. Dit zijn unieke data als het gaat om een kleine en specifieke religieuze groep in Nederland, een groep die met de datasets van bijvoorbeeld 'God in Nederland', LISS en SOCON niet goed in kaart kan worden gebracht. Toch kennen ook de door ons gebruikte data beperkingen. We schetsten al eerder dat het lastig is om de representativiteit van beide surveys vast te stellen maar dat we hoogstwaarschijnlijk te maken hebben met een oververtegenwoordigde actieve kern van hoogopgeleide evangelische protestanten. Dit maakt de vergelijking van de evangelische protestanten met de Nederlandse bevolking zeker kwetsbaar. Maar dat geldt ook voor de vergelijking van evangelische protestanten tussen 1988 en 2020 omdat we niet weten of de afwijking van de respons ten opzichte van de populatie in beide surveys dezelfde is. Tevens weten we niet of de geschetste verschillen naar leeftijd onder de evangelische protestanten anno 2020 in dezelfde mate aanwezig zijn onder de groep evangelische protestanten die juist is ondervertegenwoordigd: de minder actieve en lager opgeleide evangelische protestanten. Het waarborgen van representativiteit bij dit soort onderzoeksgroepen waar geen steekproeftrekking op basis van een populatie en steekproefkader kan plaatsvinden, vormt ook voor de toekomst een fikse uitdaging. Met betrekking tot de verschillen naar leeftijd valt nog een andere kanttekening te maken. In het licht van de onderzoeksvraag worden ze gepresenteerd als generatieverschillen, waarbij de gangbare strekking in termen van secularisering is dat jonge minder religieuze generaties op termijn oudere meer religieuze generaties vervangen. Maar, zoals eerder al werd gesteld, op basis van deze data vallen leeftijdseffecten niet uit te sluiten. Om meer zicht te krijgen op de generatie- en leeftijdseffecten onder evangelische protestanten is een longitudinale trendstudie natuurlijk wenselijk maar waarschijnlijk moeilijk realiseerbaar. Een cross-sectionele vervolgstudie in laten we zeggen het jaar 2030 waarbij weer naar de verschillen naar leeftijd wordt gekeken, zal echter zeker ook al inzichten genereren.

Noten

- 1 Een deel van de leden van dit kerkgenootschap wordt gerekend tot de bevindelijk-gereformeerden. Helaas is niet duidelijk hoe de verschillende stromingen binnen dit kerkgenootschap (orthodox- en bevindelijk-gereformeerd) zich afzonderlijk hebben ontwikkeld.
- 2 Ook binnen de Protestantse Kerk in Nederland zijn er protestanten als bevindelijk te typeren, vooral binnen de stroming de Gereformeerde Bond.
- 3 Zie bijvoorbeeld: <https://www.rd.nl/artikel/1023223-ledental-gg-daalt-flinke-uitstroom-naar-pkn-en-hhk> en <https://www.rd.nl/artikel/1022219-ledental-hhk-groeit-met-394>.
- 4 Soms zijn gemeenten wel verenigd in bijvoorbeeld een unie of samenwerkingsverband, zoals de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, de Kerk van de Nazarener of de Unie van Baptistengemeenten.
- 5 Het WRR-rapport *Geloven in het publieke domein* (Van de Donk et al.) schatte in 2006 het aantal leden van Evangelische, Pinkster- of Baptistengemeenten op 148.000; vermoedelijk is dit aantal eerder iets toe- dan afgenomen. De Jong en Kregting schatten in 2011 dat 8% van de 1,6 miljoen PKN-leden evangelisch was, wat neerkwam op 128.000 mensen; vermoedelijk is dit aantal iets afgenomen gezien de algehele krimp van het aantal PKN-leden sinds 2011. De kleine gereformeerde kerkverbanden, NGK (die sinds 1 mei 2023 bestaat uit de voormalige NGK en GKv) en CGK, telden in 2023 samen 207.000 leden; de bevindelijke kerkverbanden (GG, GGN en HHK) 191.000. Het is niet duidelijk welk deel van die kerken zichzelf als evangelisch beschouwt. Wel is duidelijk, na een rondgang bij de liturgieën van NGK en CGK, dat er in veel van deze kerken Opwekkingsliederen worden gezongen, een bundel liederen die is ontstaan in de Pinksterkerken en via de evangelische kerken zijn weg naar andere kerkgenootschappen heeft gevonden. In de bevindelijke kerken worden deze liederen niet gebruikt binnen de kerkdiensten, maar wordt er wel regelmatig thuis naar geluisterd (De Heer 2019). Vanuit de NGK en CGK is actief grensverkeer naar evangelische kerken toe, maar niet in de andere richting. Van de mensen die vertrekken uit deze kerkgenootschappen, ging in de periode 2017-2023 10-15% naar een evangelische of Pinksterkerk. Vanuit de bevindelijke kerken is deze beweging er niet. Deze statistieken zijn afkomstig uit de statistische jaaroverzichten die de kerkgenootschappen publiceren in hun jaarboeken. Er zijn dus geen betrouwbare schattingen te maken van welk deel van deze kerkgenootschappen zichzelf evangelisch-protestant noemt, maar het is duidelijk dat de evangelische beweging, zeker in de niet-bevindelijke gereformeerde kerken, zijn invloed heeft doen gelden. Tot slot, in de bovengenoemde aantallen en percentages ontbreken vermoedelijk een groot aantal migrantenchristenen, hierover zijn geen betrouwbare aantallen beschikbaar. Vanwege al deze onzekerheden komen we slechts tot een zeer voorzichtige schatting van 400-500.000 evangelische protestanten.
- 6 Dit waren Evangelische Alliantie, Instituut voor Evangelisatie, Navigators, Youth for Christ, maandblad Reveil en Jeugd met een Opdracht.
- 7 Hans Riphagen, Paul Vermeer, Merijn Wijma en Joris Kregting.
- 8 Dit waren EO, MissieNederland, Opwekking, CHE, IZB, Charismatische Werkgemeenschap Nederland, New Wine, VPE, Praktijkcentrum voor onderzoek en dienstverlening in de kerken, Viaa, Evangelisch Werkverband, Kerk van de Nazarener en Theologische Universiteit Kampen.
- 9 Dit panel (*Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences*) wordt beheerd door onderzoeksbureau CenterData. Het panel is gebaseerd op een kanssteekproef van huishoudens uit het bevolkingsregister van het CBS. Panelleden vullen maandelijks online vragenlijsten in. Een deel van de beschikbare interviewtijd in het LISS-panel is

- gereserveerd voor de *LISS Core Study*. Dit longitudinale onderzoek wordt jaarlijks herhaald, ook aangaande enkele indicatoren voor religiositeit zoals kerkgang en bidden.
- 10 Om tot voldoende respondenten te komen, voegen we voor de LISS-gegevens een aantal surveys (2017-2022) bijeen (n = 212).
  - 11 De meeste respondenten komen uit de orthodox-gereformeerde kerken, de Unie van Baptistengemeenten en de Kerk van de Nazarener, evenals enkele grotere kerken binnen het evangelisch protestantisme. Andere groepen, zoals evangelische protestanten die betrokken zijn bij migrantenkerken, internationale kerken en diverse charismatische en pinksterkerken, zijn beduidend minder vertegenwoordigd. Dat heeft vooral te maken met de vaak meer vloeibare wijze waarop deze groepen georganiseerd zijn en de wijze waarop de vragenlijst is verspreid. Ook het feit dat de vragenlijst enkel in het Nederlands beschikbaar was, kan een rol hebben gespeeld.
  - 12 Overigens laten de LISS-gegevens juist een oververtegenwoordiging zien van vrouwen, waarmee ook bij de representativiteit van deze gegevens vraagtekens kunnen worden gezet.
  - 13 Helaas is dit niet mogelijk met betrekking tot de gegevens uit 1988 omdat de leeftijdsvariabele in deze dataset ontbreekt.
  - 14 Dit percentage ligt feitelijk iets lager omdat voor de survey in 1988 de 'ruimere' leeftijdscategorie 15-34 jaar wordt weergegeven.
  - 15 De toename van het aandeel vrouwen (van 39% naar 50%) onder evangelische protestanten lijkt eerder te wijzen op een ondervertegenwoordiging in de survey van 1988 dan op een feitelijke ontwikkeling (zie vorige paragraaf).
  - 16 De vergelijking van beide praktijken in 1988 met die van dezelfde respondenten in hun jeugd laten we achterwege vanwege onvergelykbare antwoordcategorieën.
  - 17 Dit is de longitudinale studie 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland' uitgevoerd door de Radboud Universiteit.

Literatuur

- Arends, Judit. 2021. *Vrijwilligerswerk 2020*. Den Haag/Heerlen: CBS.
- Bernts, Ton, en Joantine Berghuijs. 2016. *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Bibby, Reginald W., en Merlin B. Brinkerhoff. 1973. "The Circulation of the Saints: A Study of People Who Join Conservative Churches." *Journal for the Scientific Study of Religion* 12, no. 3: 273-83.
- Bruce, Steve. 2014. "Late Secularization and Religion as Alien". *Open Theology* 1, no. 1. <https://doi.org/10.2478/opth-2014-0003>.
- Dekker, Gerard. 2013. *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de gereformeerde kerken in perspectief*. Barneveld: Uitgeverij Vuurbaak.
- Everton, Sean F. 2018. *Networks and Religion: Ties That Bind, Loose, Build-up and Tear Down*. New York: Cambridge University Press.
- Hart, Joep de, en Pepijn van Houwelingen. 2018. *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke geloofsvigheid*. Den Haag: SCP.
- Heer, J.M.D. de. 2019. *Opwekkingsmuziek*. Apeldoorn: De Banier.
- Kregting, Joris, Peer Scheepers, Paul Vermeer en Chris Hermans. 2018. "Why God Has Left the Netherlands: Explanations for the Decline of Institutional Christianity in the Netherlands between 1966 and 2015." *Journal for the Scientific Study of Religion* 57, no. 1: 58-79. <https://doi.org/10.1111/jssr.12499>.
- McGrath, Allister E. 1995. *Evangelicalism and The Future of Christianity*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Muis, Quita, Inge Sieben, Tim Reeskens en Loek Halman. 2019. "Seksueel-ethische permissiviteit: Trends in Nederland 1981-2017." *Mens en Maatschappij* 94, no. 4: 429-58. <https://doi.org/10.5117/MEM2019.4.004.MUIS>.
- Stoffels, Hijme. 1990. *Wandelen in het licht: Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kampen: Kok.
- Vermeer, Paul, en Peer Scheepers 2017. "Bloeiende evangelische kerken in Nederland: Een circulation of the saints?" *Religie & Samenleving* 12, no. 1: 22-51. <https://doi.org/10.54195/RS.12105>
- Voas, David W., en Mark Chaves. 2016. "Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis?" *American Journal of Sociology* 121, no. 5: 1517-56.
- Voas, David W., en Mark Chaves. 2018. "Even Intense Religiosity is Declining in the United States: Comment." *Sociological Science* 5: 694-710. <http://doi.org/10.15195/v5.a29>.
- Wijma, Merijn. 2022. *A Great Multitude One Can Count. A Statistical Study on the Spatio-Temporal Development of the Reformed Denominations in the Netherlands between 1892 and 2015*. Amersfoort: Buijten en Schipperheijn.

Boekbesprekingen

Kruijthoff, Dirk. 2023. "Healing after Prayer, an Interdisciplinary Case Study." Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.

In zijn dagelijkse werk als arts werd de auteur van deze dissertatie geconfronteerd met een opmerkelijke genezing na gebed. Hoewel aanvankelijk sceptisch, wekten deze en andere gelijksoortige gebeurtenissen zijn interesse om dit fenomeen te onderzoeken. Daarom nam Kruijthoff contact op met deskundigen van de Vrije Universiteit. Er werd een begeleidingsteam gevormd bestaande uit een theoloog, een medicus/filosof, en twee deskundigen op het terrein van kwalitatief onderzoek, dat tezamen met hem een onderzoeksvoorstel opstelde, wat kon resulteren in een proefschrift. Kruijthoff, zelf christen, beschouwt deze studie ook als een persoonlijke zoektocht: 'A search how to relate myself to the Christian faith and to science at the same time' (p. 20).

Een aantal in het proefschrift opgenomen hoofdstukken werd eerder gepubliceerd in wetenschappelijke tijdschriften, waarbij Kruijthoff meestal als eerste auteur wordt vermeld. Zij worden in dit boek van een inleiding en twee concluderende hoofdstukken, waarin gereflecteerd wordt op het onderzoek(smateriaal), voorzien. In het hiernavolgende geef ik globaal aan waar het in deze publicatie over gaat, bespreek de belangrijkste resultaten, waarna enig commentaar volgt.

Na eerst een verkennend onderzoek in de literatuur en andere relevante bronnen te hebben gedaan, konden de onderzoeksvragen worden aangescherpt en het onderzoeksvoorstel worden geformuleerd. Besloten werd een studie te doen naar casussen waar sprake was van genezing na gebed, waarbij medische data van voor en na de genezing en de persoonlijke ervaringen van de deelnemers of participanten (patiënten) in het onderzoek werden vergeleken.

Eerst worden de algemene resultaten besproken. Het onderzoeksteam selecteerde 27 casussen uit 83 gevonden casussen, die aan een medisch beoordelingsteam werden voorgelegd. Die gaven 11 daarvan het oordeel 'opmerkelijk'. Geen ervan werd beoordeeld als medisch onverklaarbaar. Opvallend resultaat was dat bij nagenoeg alle participanten sprake was van hetzelfde ervaringspatroon: een plotselinge en onverwachte verbetering van de ziekte, vrij direct na het gebed. Waar het gebed plaatsvond (persoonlijk thuis, in de kerk of in een speciale gebedsdienst) maakte hierbij niet uit. De participanten verklaarden de genezing door een goddelijke ingreep, die 'heel de mens' betrof, zowel lichaam, ziel als geest. De genezing bracht ook persoonsverandering met zich, de ondervraagden gaven aan minder gericht te zijn op materiële waarden.

In de volgende drie hoofdstukken komen gedetailleerde casestudies aan de orde, over respectievelijk a) een genezing van de ziekte van Parkinson, b) drie genezingen van doofheid, en c) diepte-interviews met de deelnemers wier genezing door het medisch

beoordelingsteam als opmerkelijk was beoordeeld. Bij alle casussen komt de discrepantie tussen de medische data (objectieve) en ervaringsdata (subjectieve) duidelijk naar voren. De conclusie van het onderzoeksteam is dat de medische data niet toereikend zijn om de genezingservaringen te begrijpen. De genezing gaat volgens de participanten verder dan enkel het herstel van de kwaal. Gepleit wordt voor een horizontale epistemologie waar beide soorten data (expertkennis en ervaringskennis) even zwaar wegen en er dus geen hiërarchie tussen beide wordt aangebracht.

In de twee volgende hoofdstukken wordt gereflecteerd op de resultaten. Kan de theologie ons woorden geven voor genezingservaringen? Vergelijking met genezingverhalen in de Bijbel en in de kerkgeschiedenis maakt duidelijk dat daar dezelfde taal wordt gebruikt als de deelnemers/patiënten gebruiken voor hun genezing op gebed. Het belang van de horizontale epistemologie wordt nog eens benadrukt, alsmede het hanteren van een breder ziektebegrip en van een dialoog tussen wetenschap en religie.

Het werk van Kruijthoff en zijn onderzoeksteam dwingt bewondering af, zowel inhoudelijk als methodologisch. Het geeft goed inzicht in het fenomeen gebedsgenezing en levert door het zorgvuldig verrichte onderzoek zowel kwalitatieve als medische betrouwbare data. De vergelijking tussen de subjectieve ervaringsdata en de objectieve medische data levert bovendien een interessante bijdrage aan de discussie over lichaam en geest, en over religie en wetenschap. Dat ook voor de medische wetenschap ervaringsdata van groot belang zijn bij gebedsgenezing is door dit onderzoek zonder twijfel aangetoond. Of daarmee ook een pleidooi voor een horizontale epistemologie gerechtvaardigd is, lijkt mij twijfelachtig. Daarvoor zijn de beide databronnen te ongelijksoortig. Het vasthouden aan een zekere mate van hiërarchie tussen de beide bronnen, hoeft het serieus nemen van de ervaringsdata niet uit te sluiten.

Een in het oog springend resultaat van deze studie, zo wordt gesteld, is dat bij alle participanten sprake is van een gelijk ervaringspatroon. Hun ervaringen komen overeen met genezingsverhalen in de Bijbel en in de kerkgeschiedenis. De auteur(s) spreken van een opvallende gelijkenis. Dat mag zo zijn, maar verwonderlijk is dat volgens mij toch niet. Immers, het merendeel van de participanten heeft een christelijke achtergrond en is derhalve bekend met de genezingsverhalen uit de Bijbel. Daaraan zullen zij hun eigen ervaringsverhaal hebben gemodelleerd.

Bovenstaande laat onverlet dat dit boek een belangrijke bijdrage levert aan ons inzicht in gebedsgenezing en aan het debat over religie en wetenschap. Het gaat om een thema dat tot nu toe nog weinig is bestudeerd. Hopelijk is dit onderzoek ook een aansporing tot vervolgonderzoek.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Noordegraaf, Herman. 2023. *Op de straathoek. Ds. G. van Veldhuizen (1903-1963): van plattelandsdominee tot pionier in Rotterdam Crooswijk*. Utrecht: Eburon, pp. 228.

Van de hand van Herman Noordegraaf verscheen onlangs een biografie van dominee Gijsbert van Veldhuizen. Noordegraaf was tot 2018 bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij publiceerde een indrukwekkende lijst actuele en historische studies over diaconaat en de diaconale praktijk. Een van de terugkerende thema's in zijn werk is hoe de kerk zich verhoudt tot mensen die in armoede leven. Een rode draad in zijn werk vormt de constatering dat de kerken voornamelijk bevolkt worden door mensen uit een ander segment dan dat van laagbetaalde arbeiders en van mensen in armoede. Daardoor komen kerkleden niet goed in contact met mensen die in financieel of sociaal benarde posities leven. 'Hoger opgeleiden hebben geen idee wat armoede inhoudt. De verschillende lagen in de samenleving ontmoeten elkaar steeds minder. Hoogopgeleid trouwt met hoogopgeleid, in het onderwijs vindt steeds vroeger een selectie plaats tussen hoog en laag, rijk en arm wonen in verschillende wijken', zei hij in een afscheidsinterview in het *Nederlands Dagblad*.¹ Daarom is het volgens hem van belang dat kerken ontmoetingsplekken creëren. 'Je kan in een kerk bijvoorbeeld een uitdeelpunt van de voedselbank of een computercursus voor vluchtelingen starten. Als je in hetzelfde gebouw ook toneel- en filmavonden organiseert waar vooral hoogopgeleiden op af komen, kunnen verbindingen ontstaan' (ibidem). Dit zou zomaar een citaat kunnen zijn van Gijs van Veldhuizen. Noordegraafs biografie over deze begaafde predikant, die trouwens leest als een roman, beschouw ik daarom als een eerbetoon van de auteur aan een voor hem inspirerende pionier. Als er iets is wat Noordegraaf en Van Veldhuizen met elkaar verbindt, dan is het wel het pleidooi voor een kerk die er is voor mensen in achtergestelde posities, die hen kent, met hen optrekt en voor hen opkomt.

Gijs van Veldhuizen werd in 1903 geboren als zoon van Adrianus van Veldhuizen en Maria de Willigen. Zijn vader was een rechtzinnig predikant die later kerkelijk hoogleraar in Groningen werd. Gijs volgde aan dezelfde universiteit de opleiding theologie. Hij huldigde dezelfde rechtzinnige opvattingen als zijn vader en koesterde warme gevoelens voor de Nederlandse Hervormde kerk als volkskerk. Net als zijn vader vond hij dat de kerk er moest zijn voor het hele Nederlandse volk en niet alleen voor officiële doop- of belijdende leden. Na gediend te hebben in twee kleine dorpsgemeenten nam Van Veldhuizen een beroep aan naar Rotterdam-Kralingen. De verschillen met de dorps omgeving waren reusachtig. Kralingen was in die tijd een zeer grote kerkelijke gemeente, waarvan slechts een klein deel van de leden de kerkdiensten bezocht. Om grip te krijgen op die 'anonieme massa' begon Van Veldhuizen met ijzeren discipline de leden in kaart te brengen. Hij bezocht meer dan 1000 gezinnen per jaar, maakte van ieder bezoek een kort verslag en ordende die in een kaartenbak. Dat leverde duizenden gekleurde fiches op: rood (prima in orde), wit (nader bezoek vereist) en geel (niets meer aan doen). De idee van de volkskerk

motiveerde Van Veldhuizen om deze Herculesonderneming ter hand te nemen: 'Want onze kerk omvat alle standen, alle gedachten, alle schakeringen en gaat blijde tot die allen uit om hun het evangelie te verkondigen. En in het grootste deel van al die harten vindt een predikant, als hij maar doorgraaft en doorwerkt, een klein plekje van liefde, onbewuste of warme liefde voor de kerk der vaderen' (p. 41). Door middel van zijn bezoeken leerde hij de mensen van de stad kennen. Ondanks dat hem op veel adressen de toegang geweigerd werd, krijgt hij sympathie voor de situatie van de 'gewone man en vrouw van de straat'. Sterker nog, hij begon van de mensen te houden.

In Kralingen beleefde Van Veldhuizen het bombardement van 14 mei 1940. Kralingen zelf telde weinig slachtoffers, maar de kerk zette zich volop in om de slachtoffers elders in de stad te helpen. Dat bracht hem tot een belangrijk inzicht: 'Wat de kerk op het hoekje (...) als een oorlogservaring heeft leeren kennen is dit, dat zulk een gebouw ook andere diensten kan vervullen dan alleen de prediking te herbergen. Laat ik eerlijk zijn: de kerk in kwestie was voor den oorlog nog wel eens wat ouderwetsch-burgerlijk. Een heiligdom op Zondag maar door de week ongebruikte ruimte. In dat opzicht een voorbeeld van menig christendom, dat ook alleen maar op Zondag functioneert. Maar daaraan heeft de oorlog terstond en voorgoed een einde gemaakt' (p. 64).

Na de oorlog werd Van Veldhuizen predikant in Rotterdam-Crooswijk. Dat is andere koek dan Kralingen. Crooswijk is een relatief nieuwe wijk aan de noordkant van Rotterdam, met woningen van slechte kwaliteit en voor een gezin veel te klein om er fatsoenlijk in te wonen. Een echte arbeiderswijk. Van Veldhuizen ontdekte al snel dat de kerk voor het grootste deel van de inwoners van Crooswijk een vreemde grootheid was, en dat de kerk gezien werd als een club die voor eigen parochie zorgt. Dat de kerk er ook voor hen zou kunnen zijn, zonder voorwaarde van geloof of bekering, was voor de meeste Crooswijkers een ondenkbare optie. Dit vormde voor Van Veldhuizen een cultuurschok. In Kralingen had hij een relatief vitaal kerkelijk leven aangetroffen. In Crooswijk bestond er een aversie tegen de kerk. Minder dan één procent van de bewoners ging naar de kerk, alleen ouderen waren belijdend lid, de meeste ouders lieten hun kinderen niet dopen, er ging bijna niemand naar catechisatie, er was nauwelijks georganiseerd jeugdwerk, en men keek verbaasd op bij huisbezoek (p. 88). In Crooswijk ging Van Veldhuizen opnieuw met ongekende inzet aan het werk. Systematisch pakte hij het bezoekwerk op; meer dan honderd adressen per maand. Hij inventariseerde de activiteiten in de wijk en nam initiatieven voor het opzetten van catechese en verenigingswerk. Maar dit mislukte totaal. Er was geen enkele aansluiting met de Crooswijkers. Daarom gooide hij het roer om en zocht aansluiting bij wat de mensen van de wijk boeide en voor hen van belang was. Hij ging samenwerken met verenigingen die buiten de kerk actief waren: met voetbal-, handbal- en boksclubs (!), en met vis-, duiven-, kanarie-, klaverjas- en speeltuinverenigingen. En hij ontdekte de aantrekkingskracht van film. Hij voerde een sociologische analyse uit van de wijk. Vervolgens ging hij met een staf van 'werkers in kerkelijke arbeid' (zgn. wika's,

diaconaal werkers die werden opgeleid in De Horst in Driebergen) aan de slag om activiteiten te organiseren die aansloten bij de belangstelling en de behoefte van de bewoners van Crooswijk. Noordegraaf heeft diverse lijsten van activiteiten en aantal deelnemers in zijn boek opgenomen. Die geven een bijna onvoorstelbaar beeld van een bloeiende diaconale praktijk: activiteiten voor kleuters, voor kinderen, tieners, jongvolwassenen, jonggehuwden, volwassenen en ouderen. Vertelclubs, radioluisterclubs, filmclubs, fröbelclubs, kinderkampen, padvinderij, allerlei sportactiviteiten (pingpong, voetbal, handbal, boksen), uitstapjes, toneelclubs, postzegelclubs, muziekclubs (waaronder mondharmónica), een bibliotheek, biljart- en klaverjasclubs, bemiddelingswerk voor arbeidsbeurzen, werkloosheidsbestrijding, cursussen voor algemene ontwikkeling, catechese, bijzondere kerkdiensten en uiteraard het aanhoudende bezoekwerk. En dit is nog maar een selectie (p. 117-120). Al deze activiteiten passen bij wat Van Veldhuizen in zijn boek *Op de straathoek* (1954)² de *comprehensive approach* noemt.

Van Veldhuizen leende de term *comprehensive approach* uit de zendingswereld, maar geeft er wel een geheel eigen invulling aan, een die past bij het werk dat hij ontplooidde in Crooswijk. Hij bedoelde ermee dat de kerk eerst en vooral dienstbaar hoort te zijn aan de naaste en daarom moet aansluiten bij wat mensen nodig hebben, in de volle breedte van het bestaan. Je kunt kinderen niet helpen zonder hun ouders te betrekken. Als je ouders wilt betrekken, kun je niet om de hele buurt heen. Als je de jeugd wilt helpen moet je iets aan de woonomstandigheden doen en mogelijkheden bieden voor ontspanning, zodat ze niet tot laat in de avond hun vertier op straat en in donkere stegen zoeken. Medische en financiële zorg, werk- en woonomstandigheden, onderwijs, ontspanning en pastorale zorg zijn met elkaar verweven. Wanneer de kerk zich beperkt tot prediking, heeft ze geen enkel effect en miskent ze bovendien de bijbelse opvatting dat het heil zowel materieel, lichamelijk, sociaal als geestelijk van aard is, aldus Van Veldhuizen. Onder deze redenering ligt steeds Van Veldhuizens voornaamste vraag: hoe bereikt de kerk mensen die geen idee hebben van wat geloof en kerk inhoudt of daar enkel karikaturale voorstellingen van hebben? Voorstellingen die de kerk zelf in de hand heeft gewerkt door zich zelfgenoegzaam en burgerlijk-moralistisch op te stellen. Bij de formulering van de *comprehensive approach* verwijst Van Veldhuizen naar het werk van J.C. Hoekendijk, die met zijn opvattingen over de roeping van de kerk een flinke steen in de oecumenische vijver had gegooid. Volgens Hoekendijk moet de wereld niet in de kerk opgenomen worden, maar is de kerk er voor de wereld, omdat God het om die wereld te doen is (zie bijvoorbeeld de bloemlezing van diens werk in *Kerk binnenstebuiten* (1964)³).

Eind jaren vijftig begon het werk te stagneren. De *comprehensive approach* werkte niet meer. Volgens Van Veldhuizen kwam dat door de toename van de welvaart (veel mensen verhuisden naar meer welvarende delen van de stad), de komst van de televisie (mensen bleven liever thuis dan dat ze naar de activiteiten kwamen) en de toenemende secularisatie (de kerk speelde steeds minder een rol van betekenis). Van Veldhuizen en zijn team

moesten weer opnieuw beginnen. Het is hem echter niet gegeven om opnieuw de schou-
ders onder het werk te zetten. Na een periode van ziekte overlijdt hij in 1963. Volgens
Noordegraaf had hij zich doodgewerkt.

Noordegraaf levert met zijn biografie een nauwgezette beschrijving van het werk Van
Veldhuizen. Over de persoonlijke omstandigheden (huwelijk, gezin, vriendschappen) is
de auteur terughoudend. Noordegraaf geeft geen theologische analyse van het werk en
de opvattingen van Van Veldhuizen. Dat is wel een gemis, juist omdat de *comprehensive
approach* een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de presentiebenade-
ring, die tot op de dag van vandaag van groot belang is voor de diaconale praktijk (zie
voor dit verband de waardevolle studie van Jannet van der Spek⁴). Na lezing was ik ook
benieuwd naar wat volgens Noordegraaf kerken vandaag de dag zouden kunnen leren van
deze bijzondere Crooswijkse predikant. Dergelijke analyses waren uitdrukkelijk niet de
intentie van de auteur; hij heeft het boek bedoeld als een monument voor deze Rotter-
damse pionier, niet als kritische analyse van zijn theologische opvattingen en diaconale
benadering. Deze studie geeft wel antwoord op een voor mij belangrijke vraag, namelijk
waarom juist een predikant als Van Veldhuizen – rechtzinnig, orthodox en niet bepaald
gecharmeerd van socialisme of van de Doorbraak-gedachte (p. 73) – een pionier werd in
het werken met mensen in armoede en sociaal achtergestelde posities. De overtuiging dat
de Hervormde Kerk er hoorde te zijn voor ‘het gansche volk’ vormde voor hem daarvoor de
drijfveer. De gerichtheid op heel de mens, een kritische houding ten opzichte van een op
zichzelf betrokken kerk, dat is kennelijk niet voorbehouden aan meer liberaal, vrijzinnig of
linksgeoriënteerde gelovigen en theologen. Dat vind ik voor de toekomst een hoopgevende
gedachte. Wat me ten slotte bijblijft is dat de keuze voor ‘heel de mens en de minsten
allermeest’ niet alleen op theologisch niveau wordt beslist. Als ik Noordegraaf goed begrijp
is daar eerst en vooral oprechte belangstelling en liefde voor mensen voor nodig (en voor
duiven, boksen en filatelie). En daarnaast ook pragmatisme, lef, een beetje ijdelheid en een
flinke scheut humor. Om van dat laatste nog een voorbeeld te geven een laatste citaat van de
rasverteller Van Veldhuizen over de kerkelijke wijkgebouwen die hij aantrof: ‘U kent ze wel,
wat goor en verveloos met scheefgezakte muren en balletjesgordijnen uit een erfenisje.
Meubilair: vele orgels, waarvan nog maar eentje het doet. Een toilet overgebleven uit de
ark en een bijbelse naam waarvan niemand de betekenis meer snapt terwijl iedereen hem
misvormd uitspreekt. Plus een tekst “Dwingt hen om in te gaan!” Zeer ad rem: er is inder-
daad dwang voor nodig om iemand over zulke drempels heen te kunnen krijgen!’ (p. 122).

Thijs Tromp

(Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam)

Noten

- 1 Gosseling, Henk-Jan. 2018. "Noordegraaf zwaait af: 'Elk mens is beelddrager van God'." *Nederlands Dagblad*, 26 mei 2018. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/568016/noordegraaf-zwaait-af-elk-mens-is-beelddrager-van-god->.
- 2 Veldhuizen, Gijsbert van. 1954. *Op de straathoek. Comprehensive approach in de praktijk*. Amsterdam: Voorhoeve.
- 3 Hoekendijk, Johannes Christiaan. 1964. *De kerk binnenste buiten. Keuze uit zijn werk door L.A. Hoedemaker en P. Tijmes*. Amsterdam: W. ten Have.
- 4 Spek, Jannet van der. 2010. *De kramp voorbij. Theologische notities bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio.

Oosterhuis, Gertjan. 2022. *Veranderen van kerk. Hoe gereformeerd en evangelisch elkaar kunnen versterken*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, pp. 160.

Hoe komt het dat de afgelopen jaren zoveel mensen zijn overgestapt van een gereformeerde kerk naar een evangelische gemeente? Deze vraag staat in dit boek van Oosterhuis centraal en daarbij neemt hij allesbehalve de neutrale positie van toeschouwer in. Als predikant van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv) heeft hij ook en vooral oog voor de negatieve gevolgen van deze overstap voor de lokale kerk die verlaten wordt. Immers, het zijn doorgaans vooral de jonge en meer actieve leden die de overstap naar een evangelische gemeente maken, hetgeen ten koste gaat van de vitaliteit van de kerk die men verlaat. En ook getalsmatig is deze overstap voor verschillende kerken een grote aderlating. Verschillende gereformeerde kerken worden zo in hun voortbestaan bedreigt, hetgeen voor Oosterhuis de aanleiding vormt om dit grensverkeer tussen gereformeerde kerk en evangelische gemeente nader te onderzoeken. Daarbij wil hij niet enkel inzicht krijgen in de motieven van de overstappers, maar tevens de vraag beantwoorden wat gereformeerde kerken van deze motieven kunnen leren teneinde de binding van de eigen leden aan de kerk te versterken. Bijgevolg bestaat deze studie uit twee delen. In het eerste deel, getiteld *Luisteren naar elkaars verhalen*, beschrijft Oosterhuis de motieven van de overstappers en besteedt hij tevens aandacht aan de ervaringen van de achterblijvers. In het tweede deel, met als titel *Elkaar versterken*, gaat hij vervolgens na welke lessen gereformeerde kerkleiders uit de aldus gevonden motieven kunnen trekken.

Zoals gezegd, gaat Oosterhuis in het eerste deel van zijn studie op zoek naar de motieven van de overstappers. Waarom verlaten zij hun gereformeerde kerk ten gunste van een evangelische gemeente? Als een vorm van auto-etnografie baseert hij zich hierbij allereerst op eigen ervaringen als lid van de GKv, als gereformeerd schoolleider en als predikant van verschillende GKv-kerken. Daarnaast baseert hij zich op eigen empirisch onderzoek, dat hij heeft verricht in het kader van zijn afstuderen aan de TU Kampen en op een beperkt aantal andere empirische studies. Zo identificeert Oosterhuis uiteindelijk een theologisch, liturgisch, sociaal en missionair vertrekmotief. Overstappers hekelen de nadruk op zondigheid en schuld en willen dat de status van verlost zijn meer nadruk krijgt (theologisch), zij willen ook een meer praktische uitleg van de Bijbel en meer spontaniteit in vieringen (liturgisch), zij zoeken naar een geloofsgemeenschap waar hun kinderen zich thuis voelen en leeftijdsgenoten kunnen ontmoeten (sociaal) en zij voelen zich aangetrokken tot het missionaire elan dat in evangelische gemeenten doorgaans sterker voelbaar is (missionair). Van deze vier vertrekmotieven blijkt uiteindelijk het theologisch motief het zwaarst te wegen en is het missionair motief het minst van belang. Overigens laat Oosterhuis overstappers ook terugblikken en dan blijkt dat deze motieven door de tijd niet altijd intact blijven. Zo wordt men in een evangelische gemeente ook geconfronteerd met theologische opvattingen waar men moeite mee heeft; bijvoorbeeld als het gaat om

de theologie over de eindtijd of de gaven van de Geest. Ook vinden sommige overstappers vieringen soms te massaal en uitbundig en preken te weinig academisch. Of doet het charismatisch leiderschap in sommige evangelische gemeenten overstappers terugverlangen naar de synodale structuur van de gereformeerde kerk.

Maar wat kunnen gereformeerde kerken nu doen om te voorkomen dat ze leden kwijtraken aan evangelische gemeenten? Deze vraag staat in het tweede deel van de studie van Oosterhuis centraal. Het antwoord op deze vraag bereidt Oosterhuis eigenlijk al voor in het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 8) van het eerste deel, waarin hij aandacht besteedt aan de ervaringen van de achterblijvers. In dit hoofdstuk typeert hij het overstappen naar een evangelische gemeente als 'kerkverlating vanuit het hart', in tegenstelling tot 'kerkverlating vanaf de rand', en wijst hij tevens op de enorme overlap die er bestaat tussen de gereformeerde en de evangelische traditie. Deze overlap vormt de opmaat tot het tweede deel, waarin Oosterhuis per vertrekmotief leerpunten formuleert voor zowel de gereformeerde als de evangelische traditie. Aldus bespreekt hij theologische leerpunten betreffende doop, Heilige Geest, wet en genade en Schriftgezag; liturgische leerpunten betreffende vieringen en preek; sociale leerpunten omtrent de sociale functie van een geloofsgemeenschap, de schaalgrootte en conflicthantering; en missionaire leerpunten aangaande de verhouding tussen middel (een goed functionerende christelijke gemeenschap zijn) en doel (de verspreiding van het evangelie). Hierna sluit Oosterhuis dit tweede deel af met een oproep aan gereformeerde kerken om meer in te zetten op loyaliteit aan de plaatselijke kerk en minder op loyaliteit aan het kerkverband of de denominatie. Volgens Oosterhuis zijn veel hedendaagse christenen primair gericht op hun eigen persoonlijke geloofsgroei en pas daarna loyaal aan hun lokale kerk. Om deze mensen niet kwijt te raken, zouden lokale kerken meer bewegingsvrijheid moeten nemen, of krijgen van het eigen kerkverband, om zodoende beter aan te kunnen sluiten bij de persoonlijke geloofsbeleving van hun leden. Immers, doet men dit niet en blijft men vasthouden aan traditionele gereformeerde gewoonten dan zal de uittocht van meer charismatisch geïnspireerde christenen blijven voortduren.

Met *Veranderen van kerk* heeft Oosterhuis naar mijn idee een interessante en actuele studie geschreven. De opkomst en groei van in het oog springende evangelische megakerken in Nederland, zoals Mozaïek 0318 of Doorbrekers, wordt in de media vaak gepresenteerd als een tendens die tegen de voortgaande secularisatie ingaat. Oosterhuis laat echter zien, dat hier toch primair sprake is van een 'circulation of the saints'. Evangelische gemeenten groeien, maar wel ten koste van andere christelijke kerken. Evangelische gemeenten zijn kennelijk interessant voor andere christenen en Oosterhuis laat zien wat andere christenen hier dan zo aantrekkelijk vinden. Eenieder die geïnteresseerd is in groei en verval van christelijke gemeenschappen in Nederland en in kerkelijk grensverkeer raad ik dan ook van harte aan om dit boek te lezen.

Toch wil ik hier ook enkele punten van kritiek noemen. Mijn belangrijkste punt van kritiek is de rapportage over het onderliggende empirisch onderzoek. Deze vind ik onder de maat. Ik had graag meer gelezen over de opzet van dit onderzoek. Hoe zijn respondenten nu precies geworven? Hoe representatief zijn de respondenten voor de gereformeerde kerken naar bekende achtergrondkenmerken? Zijn de overstappers op dezelfde wijze geworven als de achterblijvers? Welke vragen zijn aan de respondenten gesteld? Dit wordt nergens verantwoord, terwijl de vier vertrekmotieven die in dit boek centraal staan wel verder worden ingekleurd op basis van dit specifieke onderzoek. Mijn tweede kritiekpunt hangt hiermee samen. Het is lang niet altijd duidelijk over welke gereformeerden Oosterhuis het nu precies heeft. Betreft zijn eigen onderzoek nu enkel leden van de GKv of bijvoorbeeld ook leden van de Christelijk Gereformeerde Kerken of zelfs de Gereformeerde Gemeenten? Afgaande op de tabel op pagina 58 vermoed ik dat Oosterhuis steeds spreekt over gereformeerden als verzamelnaam, maar bij de weergave van de interviews had ik dan toch graag iets meer gelezen over de kerkelijke achtergrond van de respondenten. Mijn derde kritiekpunt betreft de ondertitel *Hoe gereformeerd en evangelisch elkaar kunnen versterken*. Over dat elkaar versterken lees je echter weinig. De vraag is veeleer hoe gereformeerde kerken, de GKv voorop, kunnen voorkomen dat zij leden verliezen aan evangelische gemeenten; zoals Oosterhuis op pagina 114 ook zelf expliciet vermeldt. Het gaat er niet om dat evangelische gemeenten leren, maar dat gereformeerde kerken dat doen. Waarom zouden evangelische gemeenten bepaalde theologische opvattingen anders moeten doordenken of hun vieringen aan moeten passen als zij toch al zo'n aantrekkingskracht hebben op niet-evangelische christenen, zo vraag je je als lezer af. Weliswaar noemt Oosterhuis in deel twee van zijn studie enkele leerpunten voor evangelische gemeenten, maar de nadruk ligt toch echt op de veranderingen die gereformeerde kerken door zouden moeten voeren om de verdere leegloop te stoppen. Wat mij betreft, zou *Wat gereformeerde kerken van evangelische gemeenten kunnen leren* een betere ondertitel zijn. Een laatste punt van kritiek betreft de volgorde van de hoofdstukken. In de eerste drie hoofdstukken laat Oosterhuis op autobiografische en anekdotische wijze zien hoe hij in diverse functies en op verschillende momenten in zijn leven is geconfronteerd met het fenomeen overstappen naar een evangelische gemeente. Deze hoofdstukken zijn zeker lezenswaardig, maar pas in het vierde hoofdstuk laat hij op basis van cijfers van de verschillende kerkelijke administraties zien hoe omvangrijk en ingrijpend dit fenomeen voor met name de GKv eigenlijk is. Hier wordt pas de kerkelijke ernst van dit probleem duidelijk. Ik had dit boek daarom met dit hoofdstuk geopend.

Paul Vermeer
(Radboud Universiteit Nijmegen)